

MAREK M. ŁUKACZ*

ŚREDNIOWIECZNE DOMY
LOKACYJNEGO KRAKOWAMEDIEVAL HOUSES OF KRAKÓW
IN ITS INCORPORATION PERIOD

Streszczenie

Wyniki badań architektonicznych, prowadzonych w ostatnich latach na terenie lokacyjnego Krakowa, pozwalają obecnie na przedstawienie przekształceń przestrzennych gotyckich krakowskich domów mieszczańskich. Obecną próbę przestrzennego przedstawienia średniowiecznych domów mieszczan krakowskich podjęto w trakcie prac nad modelami zabudowy śródmiejowej i zabudowy pierzei rynkowych w średniowieczu, opracowywanych obecnie w Muzeum Historycznym miasta Krakowa. Przedstawiony w niniejszym artykule model pierwszej chronologicznie zabudowy pierzei posiada w pewnej mierze charakter rekonstrukcji wobec całkowitego zatarcia części gotyckich budynków w trakcie późniejszych akcji budowlanych.

Słowa kluczowe: średniowieczne domy mieszczańskie, parcela, przekształcenia przestrzenne

Abstract

The results of architectural research done in the recent years within the area of Kraków from its incorporation period lead to a presentation of spatial alterations done to the Gothic bourgeois houses in Kraków. The current attempt to visualize mediaeval bourgeois houses was started during work on models of central buildings and frontages of the medieval Main Market Square designed by the Historical Museum of the City of Kraków. The currently presented model of the chronologically first frontage construction is partly a reconstruction, as all the Gothic buildings have been covered up during later developments.

Keywords: medieval bourgeois houses, parcel, spatial alterations

* Dr inż. arch. Marek Łukacz, Wydział Architektury, Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Politechnika Krakowska.

1. Wstęp

Wyniki badań architektonicznych, prowadzonych sukcesywnie na terenie lokacyjnego Krakowa, upoważniają do uzupełnienia i rozwinięcia wielu opinii poruszanych już wcześniej w literaturze przez badaczy zajmujących się jego średniowieczną świecką zabudową. Stanowią ją siedziby mieszczańskie, z których najwcześniejsze i najbardziej reprezentacyjne tworzyły zabudowę pierzei Rynku Głównego. W nich bowiem mieszkali – z natury rzeczy – pierwsi osadnicy i ich rodziny. Przy Rynku znajdowały się siedziby najbogatszych i najbardziej wpływowych mieszczan oraz niemal wszystkich wójtów krakowskich¹. Z tego powodu obecna próba uzupełnienia stanu wiedzy o pierwszych fazach kształtowania się średniowiecznych domów mieszczan krakowskich obejmuje zwłaszcza domy tworzące przyrynkowe bloki zabudowy. Domy te zostały rozpoznane dopiero w ostatnich latach, w stopniu pozwalającym na przedstawienie ich pierwszych faz budowy w skali architektonicznej i urbanistycznej². Próbę tę podjęto w trakcie prac nad rekonstrukcjami zabudowy śródrynkowej i zabudowy pierzei rynkowych w średniowieczu, opracowywanych obecnie w Muzeum Historycznym miasta Krakowa³. Do podjęcia takiej próby upoważniają nowe dane o kształcie funkcjonalno-przestrzennym pierwszej chronologicznie murowanej zabudowy mieszczańskiej lokacyjnego Krakowa, uzyskane wyłącznie w trakcie badawczych prac tere-

¹ J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004, s. 244. „Przy Rynku znajdowały się domy wszystkich wójtów krakowskich następujących po Raszku oraz domniemanym Piotrze” – z wyjątkiem domu wójta Henryka znajdującego się na działce oznaczonej dziś jako ul. Bracka 3/5; według W. Komorowski, M. Łukacz, *Bursa Węgierska w Krakowie w okresie gotyku i renesansu*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” (dalej TKUiA), XIX, 1985.

² Problematykę najstarszych kamienic krakowskich przedstawił W. Komorowski w publikacji *Najstarsze kamienice krakowskie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XLII, z. 21, 1997, s. 107-119, będącej obszernym podsumowaniem ówczesnego stanu badań. Przedstawienie przemian przestrzennych gotyckich domów krakowskich, oparte na wynikach terenowych badań architektonicznych prowadzonych przez autora, ukazano w publikacjach: M. Łukacz, *Pierwsze fazy kształtowania się dominującego typu kamienicy krakowskiej*, TKUiA, t. XVII, 1988, s. 9-17; tenże, *Pierwsze przemiany przestrzenne domów mieszczańskich lokacyjnego Krakowa*, Sprawozdanie Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Kraków – czerwiec 1996 r., s. 26-38; tenże, *Metrologia i pierwsza faza zabudowy staromiejskich domów lokacyjnego Krakowa – Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, materiały konferencyjne, t. 3, Kraków 1999, s. 92-101; tenże, *Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i renesansu – Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, materiały konferencyjne, Kraków 2001, s. 415-429; tenże, *Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy mieszczańskiej w świetle jej związków z kamienicą Europy północnej*, [w:] *Kamienica w krajach Europy północnej*, Gdańsk 2005, s. 96-114; tenże, *Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie” nr 11, 2003, s. 11-20; tenże, *Wybrane zagadnienia z przekształceń gotyckich domów krakowskich*, [w:] *Architektura Krakowa. Dzieje, badania, odnowa*, red. A. Kadłuczka, „Czasopismo Techniczne”, Z. 9-A/2003, Kraków 2003, s. 143-162.

³ Model ten opracowali P. Opaliński i M. Kowalski przy konsultacji naukowej autora, obejmującej zabudowę pierzei rynkowych, zaś konsultację modelu zabudowy śródrynkowej i budowli sakralnych prowadzili w kolejności alfabetycznej: C. Buśko, W. Głowa, W. Komorowski, W. Niewalda, S. Sławiński, A. Sudacka, T. Węclawowicz, E. Zaitz.

nowych – badań architektonicznych i archeologicznych. Nie jest możliwe bowiem obecnie w pełni wykorzystanie najstarszych krakowskich przekazów średniowiecznych dotyczących domów mieszczańskich wobec braku listy adresowej, pozwalającej przypisać informacje i zapisy poszczególnym domom w okresie średniowiecza⁴. Identyfikacja własności zabudowanych działek możliwa jest dopiero od drugiej połowy XVI w. na podstawie ksiąg podatkowych *Regestra censuum*, czyli podatku od nieruchomości zwanego *szosem*. Analiza średniowiecznych zapisów dotyczących domów mieszczańskich wnosi jedynie dane statystyczne i nie można na ich podstawie budować hipotez ani o ilości przyrynkowych domów, ani też o ich kształcie przestrzennym. Ponadto informacje o samych obiektach jako budynkach są bardzo oszczędne i określają jedynie materiał budowlany, z jakiego dom wzniesiono, i jego przybliżoną lokalizację. Istniejące zapisy pochodzące z XIV i XV w. odnośnie do domów przyrynkowych obecnie można przypisać jedynie trzem domom narożnym.

Powszechnie wprowadzane w ostatnim dwudziestoleciu zmiany funkcji kamienic przyrynkowych lokacyjnego Krakowa dawały możliwość przeprowadzenia badań architektonicznych, wykonywanych wyprzedzająco w stosunku do projektów adaptacji czy modernizacji⁵.

⁴ W. Komorowski w publikacji *Najstarsze kamienice krakowskie*, analizując stan wiedzy o wczesnych domach mieszczan krakowskich, przedstawił m.in. analizę możliwości korzystania z danych zawartych w *Najstarszych księgach i rachunkach miasta Krakowa od r. 1300 do 1400* (wyd. F. Piekosiński i J. Szujski, „Monumenta Medii Aevii Historica” t. 4, Kraków 1878). Zapisy odnosiły się do domów oznaczonych obecnie numerami 20 oraz 47 przy Rynku Głównym, należące w chwili upadku buntu wójta Alberta w 1312 roku do Hermana z Raciborza (nr 20) oraz do Witka wójta sandomierskiego (nr 47). Trzecim zaś domem byłaby kamienica na rogu ulic Sławkowskiej i Szczepańskiej, należąca w 1317 roku do wójta Ludwika (według W. Grabski, *Średniowieczna kamienica krakowska. Zależność między typem działki a rozplanowaniem*, TKUiA, t. 4, 1970, s. 163; tenże, *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*, TKUiA, T. II, 1998, s. 198.

⁵ Nowe dane, dotyczące kamienic przyrynkowych, zaczerpnięto z dokumentacji: S. Cechosz, Ł. Holcer, *O początkach palacu Pod Krzysztofory w świetle najnowszych badań architektonicznych*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, z. 24, Kraków 2006, s. 7-25; ciż, *Średniowieczne przedproże przed palacem pod Krzysztofory – najnowsze odkrycia*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, t. 25, Kraków 2007, s. 7-24. M. Łukacz, *Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 22 w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; tenże, *Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; tenże, *Badania architektoniczne piwnic domu Rynek Główny 23 w Krakowie* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; tenże, *Badania architektoniczne piwnic domu nr 47 przy Rynku Głównym w Krakowie* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; tenże, *Badania architektoniczne domu nr 46 przy Rynku Głównym w Krakowie* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; tenże, *Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 38/40 w Krakowie* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic domu przy Rynku Głównym 7 w Krakowie* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; ciż, *Badania architektoniczne wybranej partii budynku Kamienicy Czeczotki przy ul. Wiślniej 2 w Krakowie* Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.; S. Skawiński, M. Mamica, *Kamienica przy Rynku Gł. 42/ul. Św. Jana 1. Opracowanie konserwatorskie. Badania architektoniczne obiektu*, Pracownie Konserwacji Zabytków ARKONA, Kraków 2004, mps.; S. Sławiński, J. Hiżycka, *Kamienica przy Rynku Głównym 36/Sławkowskiej 1 w Krakowie. Uzupełniające badania w piwnicach*, Pracownie Konserwacji Zabytków ARKONA, Kraków 1999, mps.

Badania architektoniczne i związane z nimi badania archeologiczne przyniosły wielką liczbę nowych danych, dotyczących nierozpoznanych lub częściowo rozpoznanych dotychczas partii zabudowy domów przyrynkowych, zwłaszcza ich obecnej kondygnacji podziemnej, będącej w pierwszej, polokacyjnej fazie budowy parterami domów, czyli ich przyziemiami. Analiza tych danych, którą autor zawarł w studiach urbanistyczno-konserwatorskich sześciu bloków zabudowy staromiejskiej⁶, reprezentujących wszystkie typy podziału tzw. bloków regularnych zabudowy, pozwoliła też na krytyczną weryfikację ustaleń z wcześniejszych badań architektonicznych. Badania te – o znacznym zasięgu – prowadzone w latach 70. i 80. XX w. podczas akcji rewaloryzacyjnej Starego Miasta w Krakowie, uwarunkowane były stopniem zakwaterowania budynków. Wyniki tego etapu prac badawczych umożliwiły wykluczenie przedstawianych wcześniej w literaturze przedmiotu też zarówno o „poszóstnym” podziale bloku, czyli na 12 działek lokacyjnych, jak również o zabudowie polokacyjnej szerokofrontowej, czyli zajmującej cały front parceli lokacyjnej⁷. Nie znalazła też potwierdzenia teza o powstaniu w jednej fazie budowy domów gotyckich o obecnym narysie ścian zewnętrznych, jak również teza o uliczkach wewnątrzblokowych hipotetycznie umieszczanych w połowie bloków przyrynkowych, wytyczanych w czasie lokacji Krakowa⁸.

⁶ Studia urbanistyczno-konserwatorskie bloków: wyznaczonego ulicami Sławkowską, św. Marka, Reformacką, Placem Szczepańskim i ul. św. Tomasza (blok nr 6); wyznaczonego ulicami Sławkowską, św. Marka, św. Jana, św. Tomasza (blok nr 7); wyznaczonego częścią pierzei Rynku Głównego, ulicami Floriańską, św. Tomasza, św. Jana (blok nr 14); wyznaczonego pierzeją Małego Rynku, ulicami Szpitalną, św. Tomasza, św. Krzyża, Mikołajską (blok nr 16); wyznaczonego Rynkiem Głównym, ulicami Bracką, Gołębią i Wiślną (blok nr 29). W zespole z autorem współpracowali wymiennie D. Czapczyńska, A. Karbowski, W. Komorowski, T. Liniecki, A. Putyra, S. Rusińska. Miejskie Biuro Projektów w Krakowie (dalej MBP), Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział Kraków (dalej PKZ) 1978-1989. Maszynopisy w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

⁷ Władysław Grabski w swych pracach, które ukierunkowały późniejsze rozważania nad problematyką urbanistyki i architektury średniowiecznego Krakowa, przedstawił pogląd o kształcie przestrzennym najwcześniejszej murowanej zabudowy na parcelach lokacyjnych. Jego zdaniem były to domy szerokofrontowe, płytkie, wypełniające całą przyuliczną część kurii. Ponadto w pracach tych przedstawiono tezę, iż parcele lokacyjne wraz z istniejącą na nich płytką zabudową dzielono wtórnie na dwie działki o równych szerokościach frontu. W. Grabski, *Wybrane zagadnienia z urbanistyki średniowiecznego Krakowa*, „Biuletyn Krakowski” t. III, s. 80-110; tenże, *Ze studiów nad zabudową mieszczańską średniowiecznego Krakowa*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury PAN”, T. II, s. 87-205.

⁸ Teza o podziale bloku staromiejskiego Krakowa na 12 działek lokacyjnych, a co za tym idzie formacie parceli lokacyjnej, przedstawiana w publikacji M. Borowiejskiej-Birkenmajerowej, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 113, il. 97, nie znalazła potwierdzenia także w badaniach architektonicznych prowadzonych przez A. Swaryczewskiego, *Historyczne przekształcenia przestrzenne jednego z przyrynkowych bloków Krakowa*, TKUiA, t. 10, 1976, s. 15-25; tenże, *Gotycki blok nr 9 w Krakowie*, TKUiA, t. XXII, 1988, t. 22, s. 19-24; J. Jamróz, *Mieszczańska kamienica Krakowska*, Kraków 1983, s. 24-25, 39, 49, 54. Wyniki badań wykluczyły także tezę o stosowaniu w czasie wyznaczania Rynku Głównego szerokości ulic i bloków tak zwanego starszego łockia o wymiarze 0,606 m, a także tezę o wydzielaniu w trakcie lokacji uliczek wewnątrzblokowych oraz powstaniu w jednej fazie budowy gotyckich domów o obecnym narysie ścian zewnętrznych; J. Jamróz, *op. cit.*, s. 24-25, 39, 49. Ustalenie, iż tezy te nie znalazły potwierdzenia w trakcie badań architektonicznych, przedstawiono w opracowaniu M. Łukacz, *Przemiany przestrzenne krakowskiej działki lokacyjnej do połowy XVII w.*, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Kadłuczki, Politechnika Krakowska 1992, mps.

Podsumowaniem prac badawczych z lat 80.⁹ – w skali urbanistycznej i częściowo architektonicznej – było *Studium historyczno-konserwatorskie Krakowa*, autorstwa J. Hiżyckiej, W. Komorowskiego, J. Laskownickiej, S. Sławińskiego, opracowane w Pracowni Konserwacji Zabytków ARKONA w latach 1992-1998. Późniejsze publikacje W. Komorowskiego w znaczący sposób wpłynęły na stan wiedzy o przyrynkowych średniowiecznych domach i pałacach Krakowa¹⁰.

W ostatnich latach wiele nowych dodatkowych i istotnych informacji o średniowiecznych przyrynkowych domach Krakowa uzyskano w trakcie architektonicznych nadzorów badawczych i interwencyjnych badań architektonicznych, prowadzonych w czasie prac realizacyjnych. W trakcie tych prac bowiem odsłaniane zostały częstokroć elementy konstrukcji czy wyposażenia architektonicznego budynków niemożliwe do rozpoznania w trakcie pierwszego etapu badań¹¹.

2. Najstarsza murowana zabudowa mieszkalna

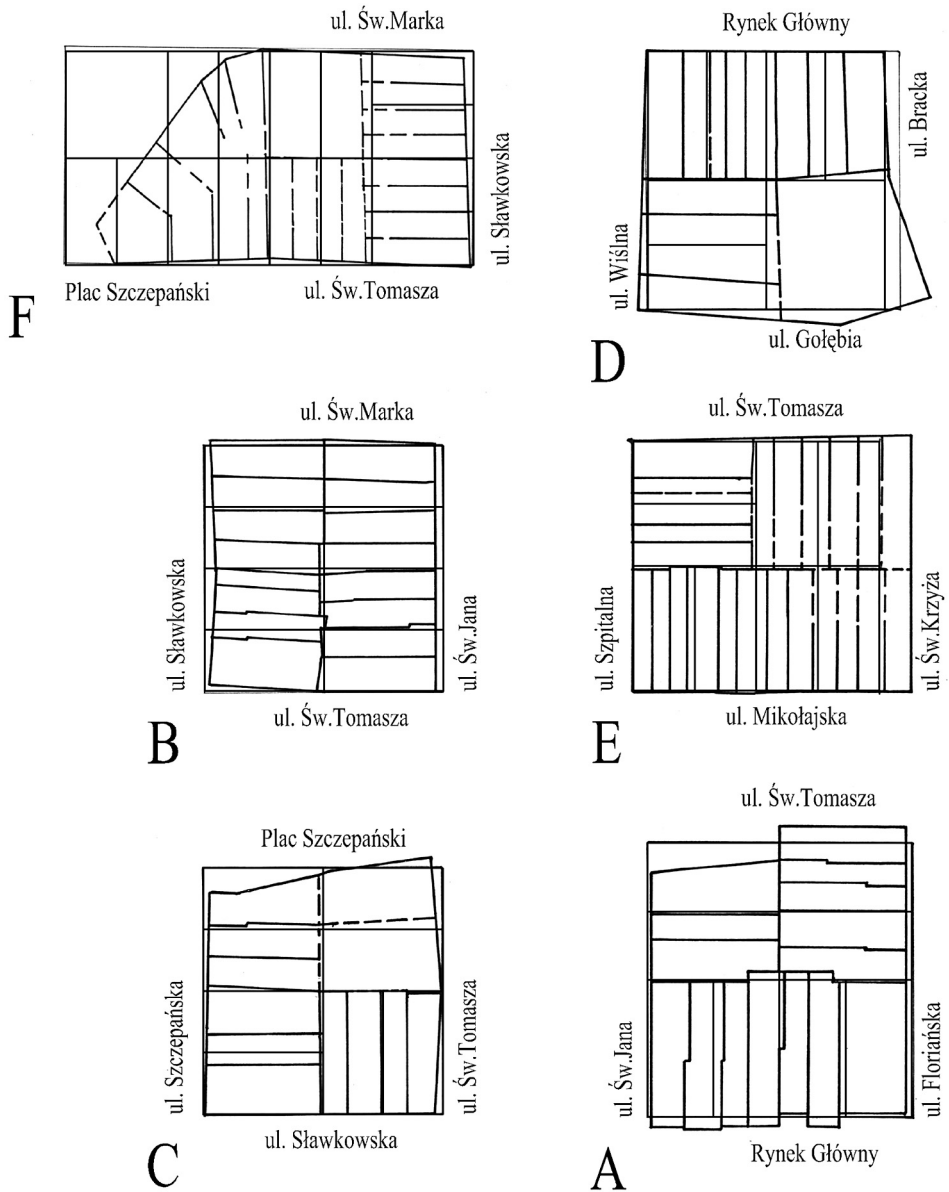
W dotychczasowej literaturze, dotyczącej urbanistyki lokacyjnego Krakowa, wyróżniono pięć typów parcelacji regularnego bloku staromiejskiego na działki lokacyjne (il. 1)¹². Podział ten przeprowadzono wedle usytuowania frontu parcel w stosunku do linii obwodowej bloku. Blok nazwany przyrynkowym to taki zespół zabudowy, gdzie połowa działek lokacyjnych (cztery) jest skierowana frontami ku Rynekowi Głównemu, a pozostałe cztery – parzyście frontami do ulic wychodzących z Rynku. Typ ten reprezentują przede wszystkim bloki tworzące zachodnią i północną pierzeję Rynku Głównego. Blok za pierwszą przecznicą posiada wszystkie działki skierowane frontami po cztery do ulic z rynku wybiegających. Typ kolejny stanowi wypadkową dwóch przedstawionych powyżej układów. Ma on miejsce w przypadku, gdy jedna z ćwiartek bloku posiada oś podziału obróconą o 90° w stosunku do podziału pozostałych ćwiartek. Typ ten można nazwać umownie narożnikowym, występuje bowiem w blokach tworzących

⁹ Badania architektoniczne prowadzili w przyrynkowych domach Krakowa w czasie akcji rewitalizacyjnej – w porządku alfabetycznym – M. Bicz-Suknarowska, M. Cempla, A. Filipowicz, M. Filipowicz, A. Karbowski, B. Książek, M. Łukacz, W. Niewalda, S. Sławiński, A. Swaryczewski (Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział Kraków, Miejskie Biuro Projektów w Krakowie).

¹⁰ W. Komorowski, *Najstarsze kamienice*, *op. cit.*; tenże, *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu*, [w:] *Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. 2. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2000, s. 311-329; tenże, *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w Średniowieczu*, „Rocznik krakowski”, t. LXIII, Kraków 2002, s. 7-34; tenże, *Rozwój Krakowa intra muros w średniowieczu*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, praca zbiorowa pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 2007, s. 155-188; tenże, *Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400*, wspólnie z B. Krasnowolskim, [w:] *Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, XI 1995, Poznań. Sztuka około 1400*, Warszawa 1996, s. 105-126.

¹¹ Elementy te uzyskano po usunięciu zasypów sklepień, usunięciu wtórnych konstrukcyjnych oplaszczowań murów czy usunięciu niezabytkowych wypraw tynkowych.

¹² Podział na bloki przyrynkowe i bloki za pierwszą przecznicą wprowadził W. Grabski, *Wybrane zagadnienia...*, *op. cit.* Uzupełnienie o kolejne warianty lokacyjnego podziału terenu zajmowanego przez blok staromiejski przedstawił M. Łukacz, *Metrologia...*, *op. cit.*

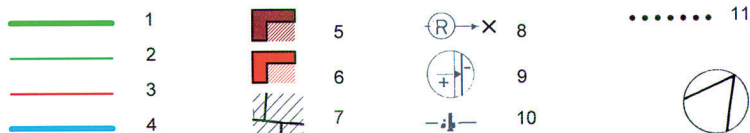
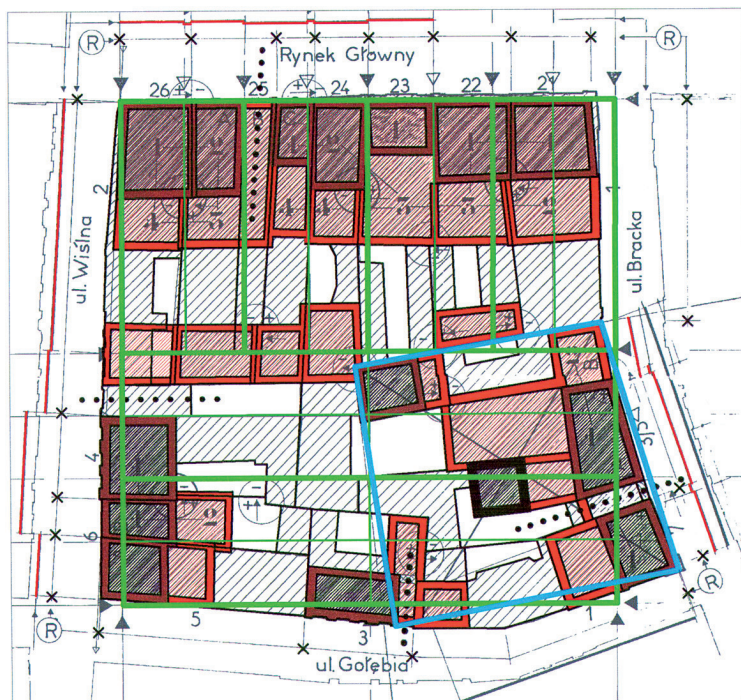

II. 1. Rodzaje podziału bloku staromiejskiego na działki kuryjne w czasie lokacji w 1257 r.:

A – blok przyrynkowy, B – blok za pierwszą przecznicą, C – blok narożnikowy,
D – blok z niepodzielną ćwiartką, E – blok o poszerzonym formacie, F – blok zbliżony.

Oznaczono granice własności parcel z połowy XIV w. Oprac. autor

III. 1. Types of division of the Old Town section into curia plots at the times of the granting of the city charter in 1257: A – section adjacent to the market square, B – section after the first block, C – corner section, D – section with an undivided quarter, E – section with an extended format, F – double section. The limits of plot ownership as in the mid-14th century. Edited by the author

II 2. Kraków, staromiejski blok nr 29, wytyczony odcinkami pierzei ulic Wiślnej, Gołębiej, Brackiej oraz fragmentem południowej pierzei Rynu Głównego. Analiza metryczna podziału lokacyjnego z oznaczaniem gotyckich faz zabudowy i niepodzielną „ćwiartką”, będącą uposażeniem wójta miasta: 1 – granice parcel lokacyjnych, 2 – granice działek półkuryjnych, 3 – wymiary parcel zgodne z teoretycznymi, 4 – granice działki będącej uposażeniem wójta miasta, 5 – narys pierwszej połokacyjnej zabudowy, 6 – narys zabudowy w 2 połowie XIV w., 7 – narys obecnej zabudowy, 8 – obecne szerokości frontów działek, 9 – zmiany szerokości frontów zgodnie z *wilkierzem* z 1357 r., 10 – względna kolejność powstawania sąsiadujących ze sobą traktów budynków, 11 – wjazdy w głąb parcel w XIV w. Oprac. autor

III. 2. Krakow, the Old Town section no. 29 delimited by the sections of the frontage of Wiślina, Gołębia, Bracka streets and a fragment of the southern frontage of the Main Square. The metric analysis of the charter division with the marking of the Gothic phases of the development and an undivided “quarter” being the endowment to the town mayor: 1 – limits of the charter plots, 2 – limits of semi-curia plots, 3 – plot dimensions compliant with theoretical, 4 – limits of the plot being the endowment to the mayor, 5 – diagram of the first post-Charter development, 6 – diagram of the development in the 2nd half of the 14th century, 7 – diagram of the present development, 8 – present width of plot fronts, 9 – changes in the front width compliant with the *wilkierz* (a city council resolution) of 1357, 10 – relative order of emergence of neighbouring runs of buildings, 11 – entrances into the inside of the plots in the 14th century. Edited by the author

narożniki północnej pierzei rynkowej, aczkolwiek można go spotkać także i we wschodniej partii miasta¹³. Występuje także, jako separata, układ bloku z niepodzielną od początku ćwiartką, będącą własnością wójta miasta, deformującą przyrynkowe parcele¹⁴. Działka wójtowska znajdowała się w przyrynkowym bloku oznaczonym umownie nr 29, wyznaczonym odcinkami ulic Wiślniej, Gołębiej, Brackiej i częścią południowej pierzei Rynku Głównego (obecny adres ul. Bracka 3/5) (il. 2). W północnej partii Krakowa czytelne są połączone bloki, obcięte linią dwuetapowo prowadzonych inkastelacji miejskich. Po wschodniej części miasta rejestruje się pas bloków o poszerzonym formacie związanym z zasięgiem fortyfikacji Gródka. Bloki tworzące wschodnią i w części południową pierzeję Rynku, będące jednocześnie blokami formującymi północną część ul. Grodzkiej w zasadzie nieregularne, ukazują sposób parcelacji wynikły z przedkolacyjnych uwarunkowań, czyli istniejącej murowanej zabudowy przy ciągach drożnych i kościołów św. Wojciecha oraz Kościoła Mariackiego.

Na podstawie terenowych badań architektonicznych stwierdzono zjawisko powszechnie przebiegającego symetrycznego, wzdłużnego podziału kurii, czyli parcel lokacyjnych bez względu na rodzaj podziału bloku na kurie. Odnotowano tylko jedną działkę o lokacyjnych wymiarach, która nigdy nie uległa podziałowi – to działka narożna oznaczona dziś jako Rynek Główny 47¹⁵. U przyczyny tego zjawiska zapewne leży jej wyjątkowa lokalizacja u wylotu jednej z głównych ulic Krakowa na Rynek, w bliskim sąsiedztwie najważniejszej świątyni miasta – Kościoła Mariackiego. Ponadto narożna lokalizacja umożliwiała ukształtowanie budynku o narysie litery L, zwróconego skrzydłami do Rynku i ul. Floriańskiej, dostępnego także dogodnie z podwórca przez wjazd w murze granicznym od strony tejże ulicy. Wzniesiony na tak obszernej działce budynek miał kubaturę dwukrotnie większą od siedziby mieszczańskiej zbudowanej na działce półkuryjnej – w 1311 roku był własnością Witka, wójta sandomierskiego¹⁶. Dogodny dostęp do wnętrza działki w domach narożnych o szerszej niż połowa kurii szerokości frontu stał się przyczyną formowania na nich zabudowy o powyżej przedstawionym narysie w kolejnych fazach budowy – zjawisko to czytelne jest w domu „Pod Gruszką”, wyznaczającym północny narożnik rynku, w budynku Pałacu Pod Baranami u wylotu ul. św. Anny na Rynek, domu Hermana z Raciborza u wylotu ul. Brackiej na Rynek czy Domu Czczotki (zwanego tak od późniejszego właściciela) w zachodnim narożniku Rynku¹⁷.

¹³ S. Rusińska, M. Łukacz, A. Karbowski, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 12 w Krakowie*, Miejskie Biuro Projektów [dalej MBP], Kraków 1977, mps. Przykłady podziału bloku typu narożnikowego występują także w bloku wyznaczonym odcinkami ulic Floriańskiej, św. Tomasza, Szpitalnej i Placu Mariackiego. Zob. B. Książek i in., *Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 15*, MBP, Kraków 1986, mps, czy w bloku wyznaczonym pierzeją Małego Rynku i ulicami Szpitalną, św. Tomasza, św. Krzyża i Mikołajską – zob. M. Łukacz, W. Komorowski, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 16 w Krakowie*, PKZ, 1988, mps – prace w Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

¹⁴ J. Rajman, *Kraków zespół osadniczy...*, *op. cit.*, s. 247.

¹⁵ M. Łukacz, W. Komorowski, *Ekspertyza konserwatorska domu przy Rynku Głównym 47 w Krakowie*, MBP, Kraków 1985, mps.

¹⁶ W. Grabski, *Średniowieczna kamienica...*, *op. cit.*, s. 163.

¹⁷ M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne wybranej partii budynku Kamienicy Czczotki przy ul. Wiślniej 2 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz, 2010, wydruk komputerowy; S. Sławiński, J. Hiżycycka, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 24*, PKZ ARKONA, Kraków 1999, mps; W. Komorowski, M. Łukacz, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 12*, MBP, Kraków 1987, mps.

Z wyjątkiem działki w narożniku Rynku i ul. Floriańskiej, dziś oznaczonej jako Rynek Główny 47, trzydzieści przyrynkowych lokacyjnych parcel kuryjnych uległo wzdłużnemu podziałowi przed powstaniem na nich murowanej zabudowy. Na podzielonych parcelach kuryjnych zbudowano w pierwszej fazie budowy 68 domów, z których blisko 50 – wtopionych w trakty frontowe piwnic i parterów obecnych budynków – zachowało się w znacznej mierze do dziś. Podział lokacyjnych parcel na działki o mniejszej szerokości frontu nastąpić musiał zatem bardzo wcześnie – być może jeszcze z końcem XIII w. przed rozpoczęciem właściwych prac budowlanych z użyciem kamienia i cegły. Obecnie stwierdzić można, że pierwsze chronologicznie murowane przyrynkowe domy polokacyjnego Krakowa usytuowane są w przyrynkowej partii działek półkuryjnych, czyli na parcelach, będących wynikiem podłużnego podziału działki lokacyjnej o szerokości frontu równej 18 łokciom (10,55 m), zwiększonej lub zmniejszonej 2 łokcie (1,16 m), i proporcjach rzutu zbliżonych do kwadratów, zaś powierzchni kondygnacji około 110 m². Dwułokciowe zmiany szerokości frontu są wynikiem zaleceń wilkierza Rady Miasta o zależnościach budujących się sąsiadów z 1357 roku. Wilkierz ten – szczegółowo omówiony w pracach W. Grabskiego, a obszernie skomentowany przez J. Wyrozumskiego – w przypadku niejednoczesności zabudowy nakazywał właścicielowi niebudującemu odstąpienie pasa własnego terenu o szerokości dwóch łokci, czyli 1,16 m, na rzecz sąsiada, który pierwszy wznosił budynek¹⁸. Zapewne wilkierz ten oparty był o wcześniejsze prawo zwyczajowe – „zwierciadło saskie”¹⁹, bowiem skutki jego postanowień spotkać można w obiektach o wcześniejszej metryce, zwłaszcza w domach zajmujących narożne działki bloków staromiejskich. W trakcie dotychczas przeprowadzonych badań architektonicznych we wczesnych domach mieszczańskich Krakowa natrafiono jedynie na dwa sąsiadujące z sobą średniowieczne polokacyjne budynki o dwóch odrębnych ścianach granicznych – są to domy zlokalizowane w przyrynkowych partiach działek Rynek Główny 6 i 7²⁰. Krakowski wilkierz regulujący zależności budujących się sąsiadów nie był zjawiskiem wyjątkowym, podobne bowiem ustawy pojawiały się w innych miastach polskich, np. w 1377 roku we Wrocławiu, w 1457 roku w Poznaniu²¹, a w 1383 roku we Lwowie²².

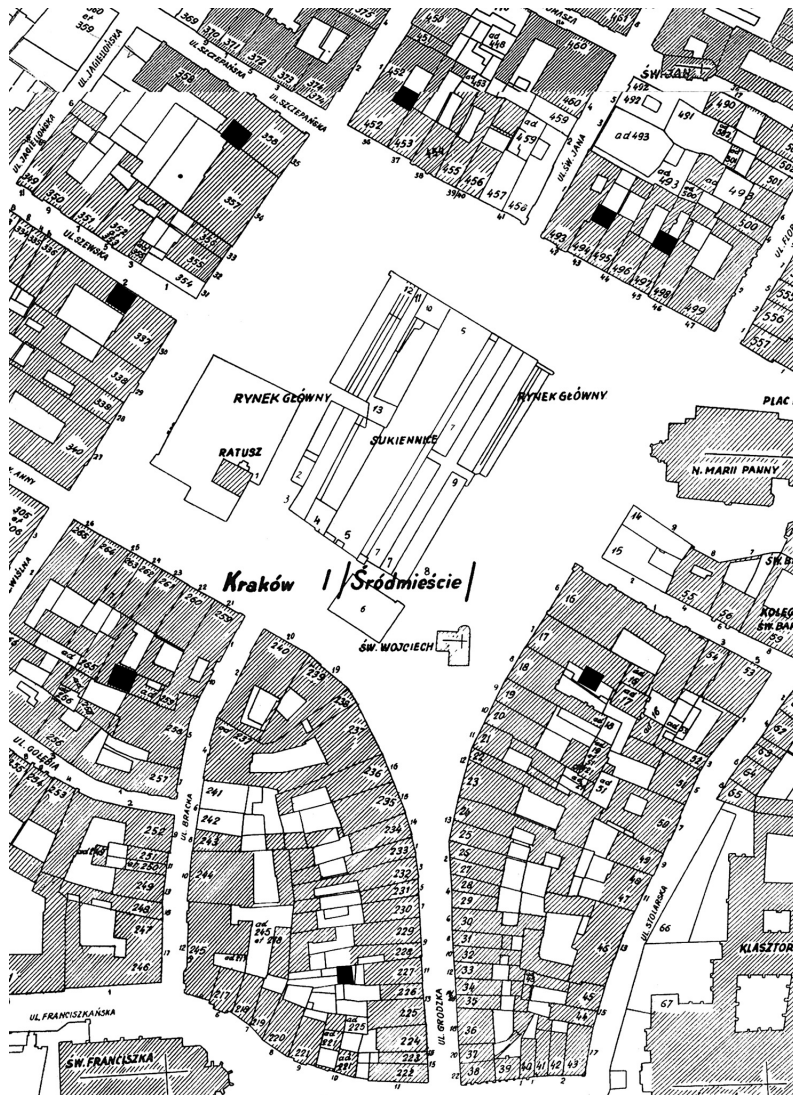
¹⁸ W. Grabski, *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XII, Warszawa 1961, s. 195; J. Wyrozumski, *Kraków u schyłku wieków średnich. Dzieje Krakowa*, t. I, Kraków 1992, s. 286-291.

¹⁹ H. Luck, *Zwierciadło saskie i prawo magdeburskie fundamentem dla Europy*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, nr 26, Kraków 2008, s. 143-159.

²⁰ Ta podwójna ściana graniczna posiada w poziomie drugiej, gotyckiej kondygnacji łącznie grubość około 245 cm, po odjęciu grubości płaszczy konstrukcyjnych sklepienia; według M. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6*, PBZA – Marek Łukacz 1998, wydruk komputerowy; M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic Kamienicy Montelupich*, PBZA – Marek Łukacz 2010, wydruk komputerowy.

²¹ W. Grabski, *Ze studiów...*, *op. cit.*, s. 196.

²² Wilkierz Lwowski nie precyzuje szerokości terenu, jaki odstąpić ma niebudujący się sąsiad na rzecz sąsiada wnoszącego wspólną ścianę graniczną, jednakże stawia tę kwestię jednoznacznie: „... oni powinni postawić mur pośrodku (pomiędzy) swoimi działkami. A jeśli sąsiad nie chce i nie ma zamiaru murować, to powinien pozwolić temu, kto muruje, postawić cały mur na działce sąsiada”. M. Łukacz, *Badania urbanistyczno-architektoniczne średniowiecznej zabudowy Kamieńca Podolskiego*, [w:] *Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska. Kraków 2000*, t. 6, Kraków 1999, s. 129.

- II. 3. Kraków, *Plan Senacki* Ignacego Enderle. Czarnym walorem oznaczono lokalizację partii zachowanych przyziemi domów wieżowych pochodzących z końca XIII/1 połowy XIV w.
- III. 3. Kraków, *Plan Senacki* by Ignacy Enderle – black colour marks the location of the part of the preserved footings of tower houses from the end of the 13th century/1st half of the 14th century

Pierwsze przyrynkowe połokacyjne murowane domy nie posiadały piwnic i miały wysokość co najmniej dwóch kondygnacji naziemnych²³, nie można jednakże wykluczyć istnienia trzeciej kondygnacji, wzniesionej z drewna bądź w konstrukcji ryglowej typu „muru pruskie-

²³ O wysokości budynków połokacyjnej zabudowy świadczy pośrednio grubość murów ich przyziemi, z reguły równa 1,5-2 łokci, czyli 0,8-1,2 m.

go”. Pierwszy poziom budynku – przyziemie – wypełniała zapewne jednoprzestrzenna wielka sień, pełniąca wiele funkcji (il. 3)²⁴. Mieścił się tam warsztat rzemieślniczy, skład towarów, a także przestrzeń mieszkalna, ogrzewana otwartym paleniskiem z okapem²⁵. Sień oświetlona była zazwyczaj dwoma niewielkimi oknami, umieszczonymi po obydwu stronach z reguły symetrycznie usytuowanego frontowego wejścia do budynku. Funkcjonowało także wejście w ścianie elewacyjnej tylnej, od strony podwórca, umieszczone z reguły przy jednej ze ścian sąsiedzkich. Taka lokalizacja wyjścia pozwalała na dogodne umieszczenie paleniska we wnętrzu jednoprzestrzennej sieni przy drugiej ścianie sąsiedzkiej. Partery tych domów nie były przejezdne, o czym świadczy niewielka szerokość wejść, wynosząca około 90-120 cm. Wnętrza drugiej kondygnacji, stanowiącej piętro pierwszych murowanych domów krakowskich, są słabiej rozpoznane, bowiem zachowały się jedynie ich ściany sąsiedzkie. Pierwotne ściany elewacyjne – frontowa i tylna – w poziomie drugiej kondygnacji, czyli piętra (będącej parterem obecnych kamienic), uległy licznym przekształceniom, a w konsekwencji całkowitemu zatarciu pierwotnej artykulacji architektonicznej w czasie licznych późniejszych akcji budowlanych. W praktyce przedstawiany obecnie wygląd tych ścian nosi cechy rekonstrukcji teoretycznej, opartej na analogicznych rozwiązaniach śląskich i niemieckich domów mieszczańskich końca XIII i początku XIV w. Zabudowę najstarszych przyrynkowych domów lokacyjnego Krakowa wyznaczają zatem dziś ściany zewnętrzne traktu frontowego, a częstokroć i środkowego²⁶ piwnic oraz parterów obecnych budynków. Pierwsze murowane domy krakowskie należą do typu domu miejskiego, występującego na całym północnoeuropejskim obszarze kulturowym, a także w miastach Śląska²⁷, począwszy od końca XIII w., z tą jedynie modyfikacją, iż domy śląskie

²⁴ Dla badaczy krakowskich wyjątkowo interesujący dom z jednoprzestrzennym przyziemem, czyli dom sieniowy, obszernie przedstawił J. Piekalski, *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław 2004, s. 121-134.

²⁵ W trakcie badań architektonicznych piwnic domu przy Rynku Głównym 6 odsłonięto szczelinowy otwór dymowy w ścianie elewacyjnej tylnej, wyprowadzający spaliny z kominka na zewnątrz; według M. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6*, PBZA – Marek Łukacz 1998, wydruk komputerowy.

²⁶ W znacznej części domów nie wykształcił się w piwnicach trakt środkowy, pełniący funkcję rozjeźdźca komunikacyjnego – w tym przypadku głębokość pierwotnego domu wyznacza tylna ściana traktu frontowego.

²⁷ M. Chorowska, *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994, s. 27. „(...) wyniki badań upoważniają jednak do stwierdzenia, że pierwsze, murowane domy wrocławskie wznoszone były od razu jako wielokondygnacyjne kamienie. Niektóre z nich, zwłaszcza przy Rynku, miały dwa piętra”. „Pod koniec XIII stulecia najliczniej reprezentowane domy przy Rynku stały już na ogół w zwartej zabudowie szeregowej, bez możliwości wjazdu wozem na teren posesji. Partery domów także były nieprzejezdne, co wynika z małej szerokości otworów drzwiowych. Izby przyziemi dostępne były na ogół jednym wejściem frontowym i jednym tylnym (...) Najstarsze wrocławskie domy murowane nie miały podpiwniczenia. Początkowo do dolnej kondygnacji wchodziło się bezpośrednio z ulicy. Wysokość ich parterów wahała się od 2,6-2,7 m (...) Właściwa przestrzeń mieszkalna mieściła się na piętrach wrocławskich kamienic. W odróżnieniu od przyziemi były one wyższe, oświetlone większymi oknami i ogrzewane”. T. Kozaczewski, *Murowane domy z XIII wieku we Wrocławiu*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1, *Dom*, Wrocław 1994, s. 9-50; M. Chorowska, C. Lasota, *O średniowiecznej kamienicy wrocławskiej na tle socjotopologii miasta*; tamże, s. 51-57; M. Chorowska, C. Lasota, J. Rozpędowski, *Blok zachodni Rynku wrocławskiego w okresie średniowiecza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXIX, z. 4, 1994, s. 285.

i krakowskie z reguły posiadały mieszkalne piętro, które nie zawsze występowało w domach północnych. W domach krakowskich końca XIII i początku XIV w. z mieszkaniem na piętrze widać wpływy tradycji domu śródziemnomorskiego, a właściwie jeszcze tradycji antycznej, rozwiniętej w średniowieczu, rozprzestrzeniającej się według wzorów tokańsko-lombardzkich i francuskich na południowe Niemcy. Niemniej istnieją w tej kwestii inne poglądy, wskazujące na niezależne od wpływów romańskich korzenie niemieckiego murowanego budownictwa mieszkalnego. Wyniki prac badawczych nad pierwszą murowaną polokacyjną zabudową średniowiecznych miast całego północnego obszaru środkowoeuropejskiego, prowadzonych przez naukowców zajmujących się problematyką zabudowy mieszczańskiej, pozwalają na stwierdzenie, iż pierwotny dom mieszczański stanowi typ występujący na tym terenie począwszy od końca XIII w.²⁸ Narodził się on w północnych Niemczech, w kręgu miast należących do Hanzy, z Lubeką na czele. Ten dom – skład wywodzi się z północnego domu chłopskiego²⁹. Główną jego cechą było wypełniające całą przyuliczną część parceli, obejmujące całe przyziemie jednoprzestrzenne i pełniące wiele funkcji wewnątrz – wielka sień. Funkcjonowała ona jako skład towarów i warsztat rzemieślniczy. Znajdowało się tam palenisko z okapem oraz drewniane schody, zaś powyżej, w wysokim szczytowym dachu, mieściły się magazyny. W Warszawie rozpoznano w badaniach architektonicznych 30 budynków reprezentujących ten właśnie typ, wzniesionych przez najbogatszych mieszczan w końcu XV w. przede wszystkim przy rynku i ul. Jezuickiej³⁰. Na północnym wschodzie Europy budynki tego typu sięgają Nowogrodu i Rygi³¹, zaś na południowym wschodzie występują w Krakowie, z tym, że na terenie tego miasta – jak już zaznaczono – budynki te posiadały z reguły co najmniej jedno piętro mieszkalne.

Murowane domy lokacyjnego Krakowa z końca XIII i początku XIV w. budowano z warstwowanego wapienia łamanego, a cegły używano w zasadzie wyłącznie do opracowania krawędzi otworów, czyli ceglanych portali, ich ościeży i nadproży, krawędzi okien, a także wnek w ścianach. Zastosowanie cegły do opracowania krawędzi otworów nie jest jednakże regułą. W licznych przypadkach materiał ten nie występuje w rozpoznanych przyziemiach domów pochodzących z pierwszej fazy budowy. Sporadycznie otwory te posiadają kamieniarkę i w przypadku np. domu na działce przy Rynku Głównym 23 jest to półkolista, piaskowcowy portal bez dekoracji czy sfazowania, a w przypadku domu na działce Rynek Główny 30/ul. Szewska 2 – okienka posiadające kamieniarkę o prostych formach. Ściany domów były wpuszczone w teren na głębokość około 60-80 cm, posiadają grubość najczęściej około 90-120 cm, czyli od półtora do dwóch łokci krakowskich. Pomieszczenie parteru przykryte było stropem belkowym opartym na odsadzkach. O lokalizacji pierwotnych urządzeń ogniowych świadczą otwory dymowe i piony spalinowe, usytuowane bądź przy ścianie elewacyjnej tylnej, bądź przy ścianie sąsiedzkiej. Otwory frontowego i tylnego wejścia zamknięte są półkoliście, zaś ich nadproża odcinkowe, płaskie, zastrzone w kluczu³².

²⁸ H. Büttner, G. Meissner, *Bürgerhäuser in Europa*, Leipzig 1980, s. 22, 43-81.

²⁹ J. Widawski, *Średniowieczny dom miejski w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXX, z. 2, 1985, s. 137.

³⁰ *Ibidem*, s. 138, 139.

³¹ M. Łukacz, *Badania architektoniczne domów nr 6, 8, przy ul. Jania w Rydze*, Lublin 1988, maszynopis w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie.

³² W domu przy Rynku Głównym 6 zachowało się zabezpieczenie drewnianych drzwi wejściowych w postaci poziomej belki w drewnianej prowadnicy umieszczonej w grubości muru.

W ścianach pomieszczenia przyziemia od wnętrza występują wnęki, pełniące funkcje almarii, o wymiarach z reguły zbliżonych do 1 łokcia krakowskiego, głębokości $\frac{1}{2}$ łokcia, o nadprożach wykonanych z grubej deski dębowej. Wykonywano także niewielkie wnęki o ceglanych krawędziach i nadprożach wymurowanych z dwóch cegieł ułożonych skośnie, np. w domach przy Rynku Głównym 6, 19 i 23. Zachowane do dziś na ścianach tych domów partie wypraw tynkowych, stratygraficznie powiązane z wątkami pochodzącymi z I fazy budowy, jednoznacznie dowodzą, iż domy te z reguły posiadały ściany tynkowane i pokryte pobiałą od wnętrza. Tynkowanie ścian i sklepień pomieszczeń pierwszej kondygnacji stosowane było także w XV w., o czym świadczą polichromowane wyprawy tynkowe sklepienia żebrowego, powstałego w XIV w., a zachowanego w obecnej piwnicy domu przy Rynku Głównym 23³³. Pomieszczenia drugiej kondygnacji domów, wznoszonych po lokacji, dostępne były zapewne schodami zewnętrznymi. Domniemaną lokalizację schodów wewnętrznych zatarły późniejsze podziały pierwotnego wnętrza domu i postępująca wymiana stropów na sklepienia w trzeciej fazie budowy. Podobnie jak w domach Wrocławia, schody mogły być także umieszczone w niektórych domach jako rodzaj drabin, dostawionych na zewnątrz do tylnej ściany budynków³⁴. W niektórych domach krakowskich piętro było dostępne z zewnątrz schodami umieszczonymi w grubości muru. Schody takie zachowały się do dziś w zabudowie na działce przy Rynku Głównym 6, w dawnym budynku narożnym i w domu wschodnim, tworzącym dziś wschodnie skrzydło zabudowy. Schody takie znajdują się również w domu północnym zabudowy oznaczonej dziś jako Rynek Główny 7³⁵.

Pierwsze murowane budynki nakryte były dachami kalenicowymi bądź szczytowymi – w zależności od proporcji narysu ścian zewnętrznych, przyjąwszy oczywistą zasadę formowania kalenicy wzdłuż dłuższej osi symetrii budynku.

Część budynków przyrynkowych wzniesiona była w pierwszej fazie budowy z drewna, nie można też wykluczyć, iż miały murowane przyziemia, a drugą kondygnację drewnianą, zapewne w konstrukcji szkieletowej. Ten typ konstrukcji drewnianej, powszechnie stosowany w Europie Zachodniej, bliższy był pierwszemu osadnikom, pochodzącym w większości z tych krajów niż stosowana w tym czasie w Małopolsce konstrukcja węglowa. Na działce mieściła się także z reguły drewniana zabudowa oficynowa. Została ona całkowicie zatarta w kolejnych fazach budowy, choć można przyjąć, iż były to parterowe obiekty o charakterze gospodarczym.

³³ Informacje o zabytkowych narzutach w piwnicach, pochodzących z pierwszych faz budowy omawianych domów, przynoszą dokumentacje konserwatorskie, m.in.: M. Gosztyła, *Sprawozdanie z prac konserwatorskich sklepienia w piwnicy domu Rynek Główny 23*, 1997; B. Łukacz, *Kierunkowy program prac konserwatorskich w piwnicach domu przy Rynku Głównym 39/40 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz 1999, wydruk komputerowy; też, *Program prac konserwatorskich w piwnicach Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6 Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz 2000, wydruk komputerowy; też, *Program prac konserwatorskich w piwnicach Kamienicy Montelupich przy Rynku Głównym 7 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz 2009, wydruk komputerowy.

³⁴ M. Chorowska przedstawia relikty po takich schodach zewnętrznych; zob. *Średniowieczna kamienica*, op. cit., s. 39. W Krakowie zachowany otwór wejściowy w ścianie elewacyjnej bocznej w pozycji drugiej kondygnacji przedstawia A. Liniecki, *Dom Wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, s. 289, rys. 4.

³⁵ M. Łukacz, *Badania architektoniczne partii zabudowy szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6 w Krakowie*, mps, 1989; J. Janczykowski, *Ekspertyza konserwatorska Kamienicy Montelupich przy Rynku Głównym 7 w Krakowie*, MBP, Kraków 1978, mps.

Brak możliwości wjazdu na teren działki i nieprzejezdne pomieszczenie parteru ograniczały program funkcjonalny tej drewnianej zabudowy oficynowej. W wyniku badań architektonicznych podziemnej kondygnacji obecnych kamienic stwierdzono, iż częstokroć w trakcie wznoszenia domu pozostawiano wąski wjazd z ulicy na tyły działki, a wzniesiony dom nie zajmował całej szerokości parceli. Owe przejazdy, zamurowywane w kolejnej fazie budowy, czytelne są dziś w piwnicach wielu domów, np. św. Jana 11, Rynek Główny 6, Rynek Główny 12, Rynek Główny 20, Rynek Główny 25, ul. Bracka 3/5. Szerokość tych wjazdów wynosi od około 2,6 do 3,8 m w zależności od szerokości frontu parceli. Wnosić zatem należy, iż w pierwszej fazie budowy w końcu XIII i początku XIV w. ściany elewacyjne domów nie wszędzie tworzyły zwarte pierzeje. W przypadku domów na działce przy Rynku Głównym 6 wjazd z Rynku w głąb parceli południowej funkcjonował jeszcze po rozwinięciu się zabudowy i dostawieniu traktów tylnych, zaś wjazd na działkę przy ul. Brackiej 3/5 zamurowano dopiero w połowie XVI w.

Problem dostępu do tylnej części parceli nie występował w przypadku domów narożnych, gdzie na teren podwórca i do oficyn można było się łatwo dostać z przecznicy przez bramę w murze czy ogrodzeniu oddzielającym podwórzec od przecznicy. Parcele te zapewne ze względu na ową dogodność zabudowywane były w pierwszej kolejności. Ponadto domy na nich wznoszone posiadały najczęściej większą głębokość niż pozostałe w pierzei bloku staromiejskiego. Częstokroć są one szersze o około 1,2 m, czyli dwa krakowskie łokcie, co świadczy o ich wcześniejszej zabudowie, zgodnie z zaleceniem wilkierza Rady Miejskiej z 1357 roku o zależności budujących się sąsiadów.

Aby dojechać do własnych oficyn na działkach, korzystano także z niezabudowanych parcel sąsiednich – działo się to przypadku bloków staromiejskich typu przyrynkowego, gdzie połowa działek w bloku zwrócona była frontami do Rynku, a druga – frontami do ulic z Rynku Głównego wybiegających. Właściciele pięciu domów, na działkach oznaczonych dziś numerami 24, 25, 26 przy Rynku Głównym, korzystali z niezabudowanej parceli za tyłami własnych działek, co umożliwiało dotarcie do własnych oficyn tylnych bez korzystania z komunikacji poprzez przyziemia budynków frontowych³⁶. Inny przykład tego samego zjawiska to przejazd do własnych oficyn tylnych przez niezabudowaną w tym czasie działkę sąsiednią, który widoczny jest w staromiejskim bloku nr 16, wyznaczonym ulicami Szpitalną, Małym Rynkiem, Mikołajską, św. Krzyża i św. Tomasza, gdzie murowane oficyny domów przy ul. Mikołajskiej 2 i 4 jeszcze w połowie XIV w. dostępne były poprzez parcelę przy ul. Szpitalnej 3. Do dziś jeszcze oficyna tylna domu przy ul. Mikołajskiej 2 oświetlona jest od strony sąsiada z ul. Szpitalnej 3 oknem ujętym w gotycką kamieniarkę, zachowaną *in situ* w tylnej ścianie granicznej, co jednoznacznie świadczy o powstaniu tej oficyny wcześniej niż zabudowa działki przy ul. Szpitalnej 3³⁷.

³⁶ Po zamurowaniu wjazdu z rynku pomiędzy wschodnim i zachodnim domem nr 25, do którego doszło w kolejnej fazie budowy, właściciele ci wykupili północną połowę działki za tyłami własnych oficyn i na dokupionym terenie wystawili murowane oficyny tylne, pozostawiając południową część działki jako wspólny wjazd i wspólny rynsztok. M. Łukacz, W. Komorowski, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie staromiejskiego bloku nr 29 w Krakowie*, MBP, Kraków 1988, mps. „Rynsztok ten znany jest z opisów, np. z 1397 r.” (*canale seu aquefluxum subterraneum de curia domus sue per curiam ducis usque ad platheam Wislensem*).

³⁷ M. Łukacz, *Przemiany przestrzenne krakowskiej działki lokacyjnej do połowy XVII wieku*, praca doktorska, maszynopis w Bibliotece Głównej Politechniki Krakowskiej, 1992.

Kolejne przejazd pomiędzy własnościami dzieliły dwa wydłużone bloki znajdujące się u wylotu ul. Grodzkiej na Rynek. Pierwszy z nich łączył Rynek z ul. Bracką – dziś jego północną część zajmuje wzniesiony w końcu XIV w. budynek oznaczony jako Rynek Główny 18 (jest to najwęższy z zachowanych gotyckich budynków przyrynkowych)³⁸. Lokalizacja tego przejazdu obok obszernej kamienicy Hetmańskiej przy Rynku Głównym 19, o powiększonym programie przestrzennym w stosunku do domów mieszczańskich, sugerować może, iż przejazd ten w pierwszej fazie budowy był wjazdem na tył tej obszernej własności, bez konieczności przejazdu z Rynku przez przyziemie budynku. Drugi przejazd łączył Rynek z ul. Stolarską³⁹ – w jego zachodniej części powstał w połowie XV w. dom stanowiący północną część własności oznaczonej dziś jako Rynek Główny 12. Był jednym z dwóch najwęższych domów przyrynkowych, który widnieje jeszcze na rysunku Ł. Kozakiewicza z 1824 roku⁴⁰.

Na części polokacyjnych, przyrynkowych parcel półkuryjnych pierwsza chronologicznie zabudowa złożona była z budynku frontowego o prostym programie architektonicznym i murywanej, co najmniej piętrowej kubatury, wzniesionej w środkowej bądź tylnej partii wydłużonej działki, a zapewne także drewnianej oficyny zamykającej działkę od tyłu. Murowany piętrowy budynek o rzucie kwadratu w środkowej partii wydłużonej działki trudno nazwać oficyną środkową – bardziej słuszną byłaby nazwa „dom wieżowy”⁴¹. Domy tego typu łączyły w sobie funkcje mieszkalne z cechami reprezentacyjnymi i elementami obronnymi, będąc formą domu pańskiego. W świetle obecnego stanu badań stwierdzić można, iż – z wyjątkiem zachowanych ścian przyziemia lub jedynie jego części – wyższe kondygnacje zostały w tych domach całkowicie zatarte w trakcie kolejnych gotyckich akcji budowlanych. Budynki tego typu zlokalizowano na działkach: Rynek Główny 7, 23, 30, 35, 36, 43, 46, ul. Grodzka 11⁴². Pośrednio o ich wysokości – co najmniej dwóch, a zapewne trzech kondygnacji – świadczą zachowane mury przyziemi o grubości około 1,2-1,7 m, czyli dwóch lub dwóch i pół łokcia krakowskiego. W świetle obecnego stanu badań stwierdzić można, iż jedynie jeden dom wieżowy zachował się w pełnej wysokości – dom wójta Henryka, pochodzący z końca XIII w.,

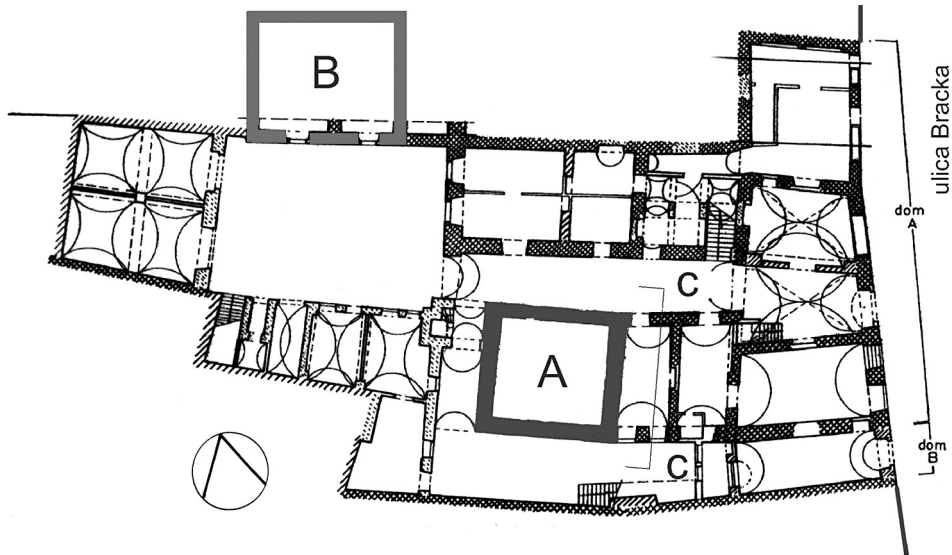
³⁸ A. Swaryczewski, *Historyczne przekształcenia...*, *op. cit.*

³⁹ M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego...*, *op. cit.*

⁴⁰ J. Banach, *Ikonografia Rynku Głównego w Krakowie*, Kraków 1998, s. 66.

⁴¹ Problematykę domów wieżowych w miastach Europy Środkowej obszernie przedstawia J. Piekalski, *Wczesne...*, *op. cit.*, s. 135-166. Zagadnienie funkcjonowania domów wieżowych w krajobrazie miasta przedstawił C. Buśko w publikacji *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, uwzględniając tamże dom wójta Henryka w Krakowie na działce oznaczonej dziś jako Bracka 3/5.

⁴² Narys pierwszej kondygnacji domu wieżowego lub jej zachowaną część przedstawiono w dokumentacjach: A. Karbowski, *Kamienica Malachowskich, Kraków Rynek Główny 30/Szewska 2. Piwnice pod skrzydłem północnym*, 1966, mps; K. Scheibal-Dereń, *Kraków Rynek Główny 46. Sprawozdanie z badań archeologicznych*, 2004, mps; M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic Kamienicy Montelupich*, PBZA – Marek Łukacz 2010, wydruk komputerowy; M. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic domu przy ul. Grodzkiej 11 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz 2001, wydruk komputerowy; tenże, *Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 23 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz 2004, wydruk komputerowy; S. Cechosz, Ł. Holcer, *O początkach pałacu...*, *op. cit.* Autor dziękuje panu Stanisławowi Sławińskiemu za udostępnienie złożonego do druku artykułu *Przyczynek do stanu badań nad zagadnieniami tzw. najstarszych kamienic krakowskich i ich lokalizacji na działce modularnej*, zawierającego m.in. dane o wczesnej zabudowie na działkach: Rynek Główny 36/ul. Sławkowska 1, Rynek Główny 42/ul. św. Jana 1.

Il. 4. Kraków, ul. Bracka 3/5, rzut parteru, rozwarstwienie chronologiczne. Walorem i literą A oznaczono wieżowy dom wójta Henryka, walorem i literą B obecną oficynę tylną domu Rynek Główny 23, wchodzącą w skład zabudowy działki wójtowskiej, a literą C przekrój poprzeczny i widok na elewację wschodnią domu wójta przedstawioną na il. 11. Oprac. autor

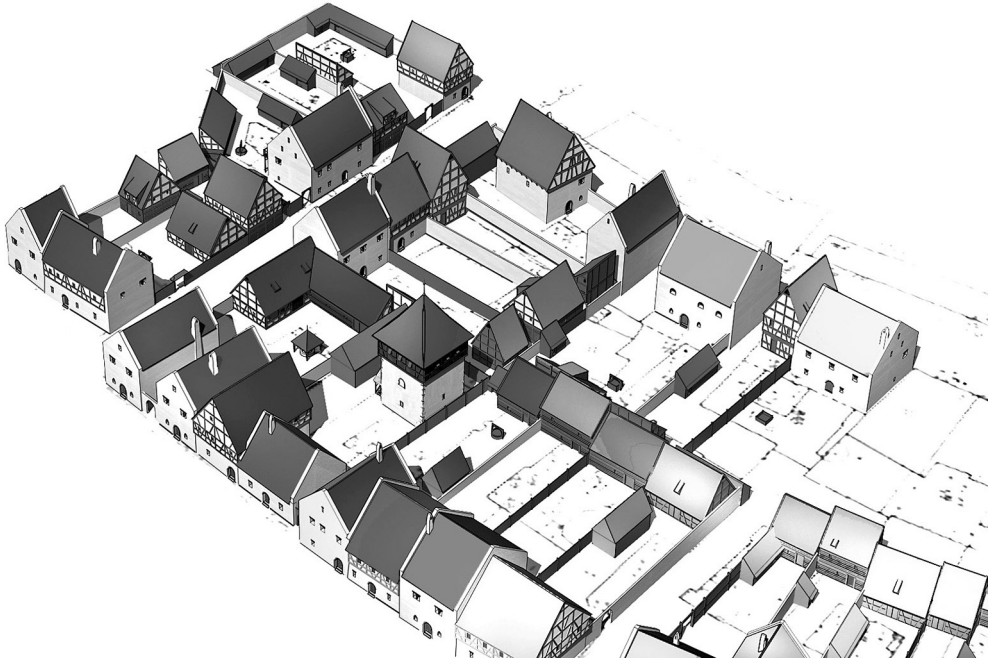
Ill. 4. Krakow, 3/5 Bracka Street, a ground floor projection, chronological dissection. A positive feature and letter A were used to mark a tower house of mayor Henry, a positive feature and letter B were used to mark the back annexe of the house at Rynek Główny 23 being a part of the mayor plot development, letter C marks the cross-section and a view on the eastern elevation of the mayor's house presented in Ill. 11. Edited by the author

wtopiony dziś w zabudowę działki przy ul. Brackiej 3/5 (il. 4-5)⁴³. Budynek ten, będący symbolem władzy i prestiżu wójta Krakowa, zlokalizowany został w środku parceli o powierzchni ćwiartki bloku⁴⁴ i stanowi wzorzec poglądy dla wieżowych domów tego miasta. W świetle wyników badań archeologicznych i architektonicznych stwierdzić należy, iż granica pomiędzy kwadratowym w rzucie, murowanym piętrowym budynkiem a wieżą o trzech kondygnacjach była płynna. Przedstawienie zatem wyższych kondygnacji krakowskich domów wieżowych nosi cechy rekonstrukcji teoretycznej, wykonanej w oparciu o analogiczne budowle tego typu występujące w Pradze i Wrocławiu, będących obok Krakowa największymi i najbardziej dynamicznymi ośrodkami Europy Środkowo-Wschodniej⁴⁵.

⁴³ Ten najstarszy datowany budynek mieszczański lokacyjnego Krakowa zidentyfikowali i rozpoznali W. Komorowski i M. Łukacz (W. Komorowski, M. Łukacz, *Bursa Węgierska w Krakowie o okresie gotyku i renesansu*, TKUiA, t. XIX, 1985; wyniki kolejnego etapu prac badawczych przedstawił T. Liniecki w publikacji *Dom wójta Henryka...*, *op. cit.*

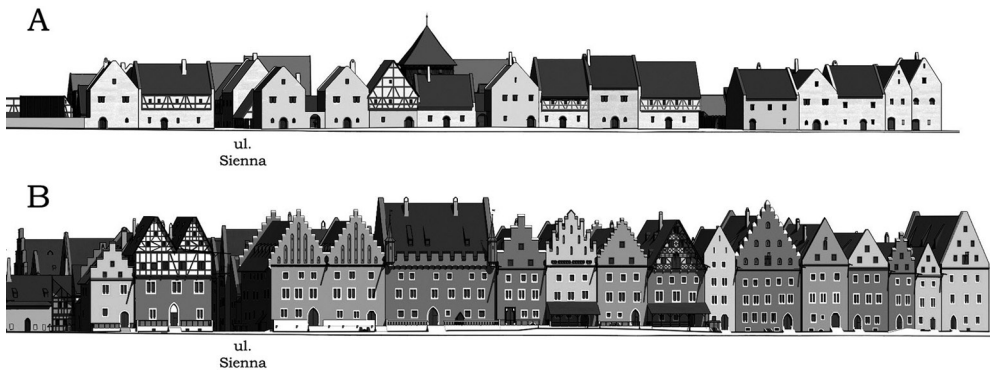
⁴⁴ Czyli dwóch lokacyjnych parcel, zlokalizowanych w połowie odległości pomiędzy przedlokacyjną osadą targową związaną z klasztorami oo. Franciszkanów i oo. Dominikanów a nowym centrum powstającego miasta – Rynkiem Głównym.

⁴⁵ J. Piekalski, *Wczesne...*, *op. cit.*, s. 166.

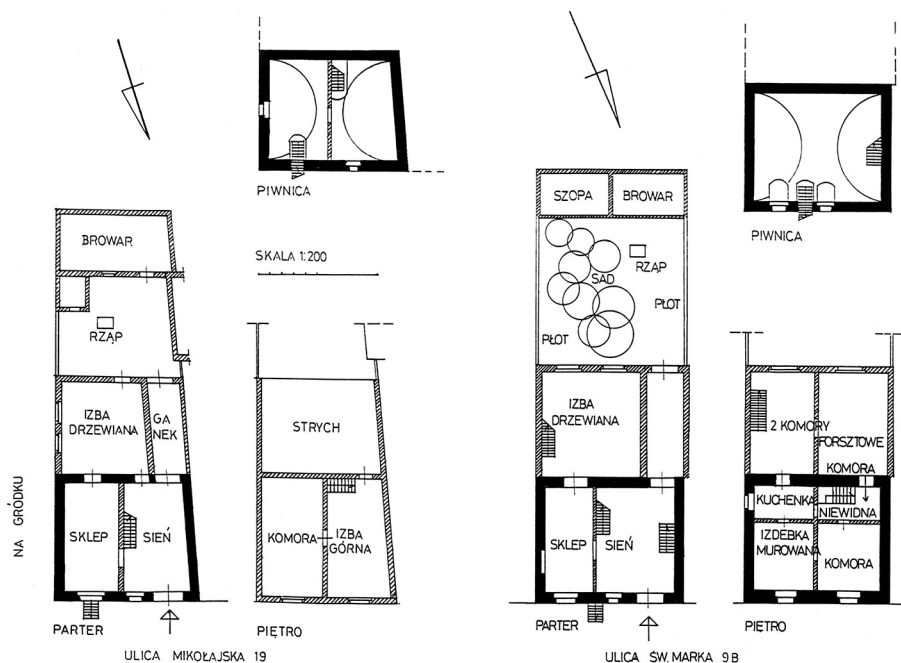
II. 6. Rekonstrukcja zabudowy północnej partii wschodniej pierzei Rynku Głównego w 1 połowie XIV w. Zbiory Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Oprac. P. Opaliński, konsultacja naukowa autora

III. 6. Development of the northern part of the eastern frontage of the Main Square in the 1st half of the 14th century, reconstruction. Edited by P. Opaliński, scientific consultations by the author

II. 7. Rekonstrukcja elewacji domów wschodniej pierzei Rynku Głównego: A – 1 połowa XIV w., B – 2 połowa XV w. Zbiory Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Oprac. P. Opaliński, M. Kowalski, konsultacja naukowa autora

III. 7. Reconstruction of elevations of houses of the eastern frontage of the Main Square: A – 1st half of the 14th century, B – 2nd half of the 15th century. Edited by P. Opaliński, M. Kowalski, scientific consultations by the author

Il. 8. Domy w blokach peryferyjnych o układzie wnętrza charakterystycznym dla XV-wiecznej zabudowy działki półkuryjnej o murowanym trakcie frontowym i trakcie tylnym zbudowanym z drewna. Czarnym walorem oznaczono partie murowane. Rekonstrukcja według *Księgi Wiertelnicze Krakowskie, Quartaliensium recognitiones et divisiones pars I-IV*, Kraków 1998-2000. Oprac. autor

Ill. 8. Houses in the peripheral sections with the interior layout characteristic of the 15th century development of the semi-curia plot with a stone and brick frontal tract and the back tract constructed of timber. The black colour marks the brick and stone parts. Edited by the author

Podział wnętrza parteru domu występuje w trzech wariantach, w zależności od dostępu do tylnej części działki. W pierwszym przypadku, gdy dom stał w zwartej pierzei bez możliwości dostępu z zewnątrz na tył działki, obszerną sien przyziemia dzielono wzdłużnie. Nowa ściana podłużna była z reguły wzniesiona z cegły i znajdowały się w niej – oprócz przejścia – głębokie i szerokie półkoliste wnęki, np. w domach przy Rynku Głównym 13, 22, 46. Na ścianie tej opierano belki stropowe, rozpięte nad dwoma wyznaczonymi tym sposobem pomieszczeniami. Pomieszczenia były różnej szerokości, bowiem symetryczny podział sieni uniemożliwiał wejście do budynku znajdujące się w środkowej osi w ścianie elewacyjnej. Taka właśnie lokalizacja pierwotnego wejścia, którego w tej fazie budowy nie można było zamurować, gdyż było jedynym dostępem z ulicy do budynku, stała się przyczyną nierównego podziału traktu frontowego budynków w XV w. W czasie kolejnych akcji budowlanych ścianę podłużną traktu frontowego nowych kondygnacji nadbudowywano na ścianie dzielącej pierwotne pomieszczenie przyziemia. Zdarzało się, iż wyjście z sieni w przyziemiu na podworec umieszczane było także na środku ściany elewacyjnej tylnej, co dodatkowo wykluczało możliwość podziału sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia, np. w domu przy Rynku Głównym 39/40.

Drugi wariant podziału jednoprzestrzennej sieni parteru to jej symetryczne „przecięcie” ścianą podłużną na dwa równej wielkości pomieszczenia. Taki podział, odbywający się w tej

i następnej fazie budowy, mógł mieć miejsce wyłącznie w przypadku zamurowania wejścia do domu z ulicy, znajdującego się w środkowej osi elewacji. Zamurowanie wejścia frontowego było możliwe w domach narożnych, albowiem można było dostać się do wnętrza domu wejściem umieszczonym w elewacji tylnej, wychodzącym na podwórzec oddzielony od przecznicy jedynie murem lub płotem z bramą. Taki właśnie symetryczny podział obecnego traktu frontowego ukazują domy narożne, np. przy Rynku Głównym 42⁴⁶. Dogodny wjazd z przecznicy na podwórze częstokroć powodował także rozszerzenie programu zabudowy oficynowej w domach narożnych.

Trzeci wariant podziału jednoprzestrzennej sieni, mieszczącej się w przyziemiu pierwotnego murowanego domu krakowskiego, występuje w przypadku, gdy dom posiada narys prostokąta, krótszym bokiem skierowanego do Rynku – bądź ulicy z Rynku wybiegającej – i istnieje możliwość dotarcia z ulicy czy przecznicy w głąb działki. W tym przypadku jest to podział sieni na dwa równej wielkości pomieszczenia ścianą równoległą do ścian elewacyjnych. Na ścianie tej opierano stopy sklepień kolebkowych. Opisany układ występuje w Szarej Kamienicy (Rynek Główny 6), z wjazdem z ul. Siennej w głąb działki, czy domu przy Floriańskiej 44/ /Pijarskiej 17, z wjazdem od strony ul. Pijarskiej. Prawdopodobnie wprowadzane podziały drugiej kondygnacji (piętra) były wykonane z drewna i zostały całkowicie zatarte w kolejnych fazach budowy, bowiem w rozpoznanych czterech domach tego typu wymurowano ścianę poprzeczną parteru wyłącznie do wysokości oparcia stopy sklepień. W następnej fazie budowy, w drugiej połowie XIV w., z reguły nie kontynuowano poprzecznego podziału traktu frontowego, co było wynikiem znacznego powiększenia programu przestrzennego domów.

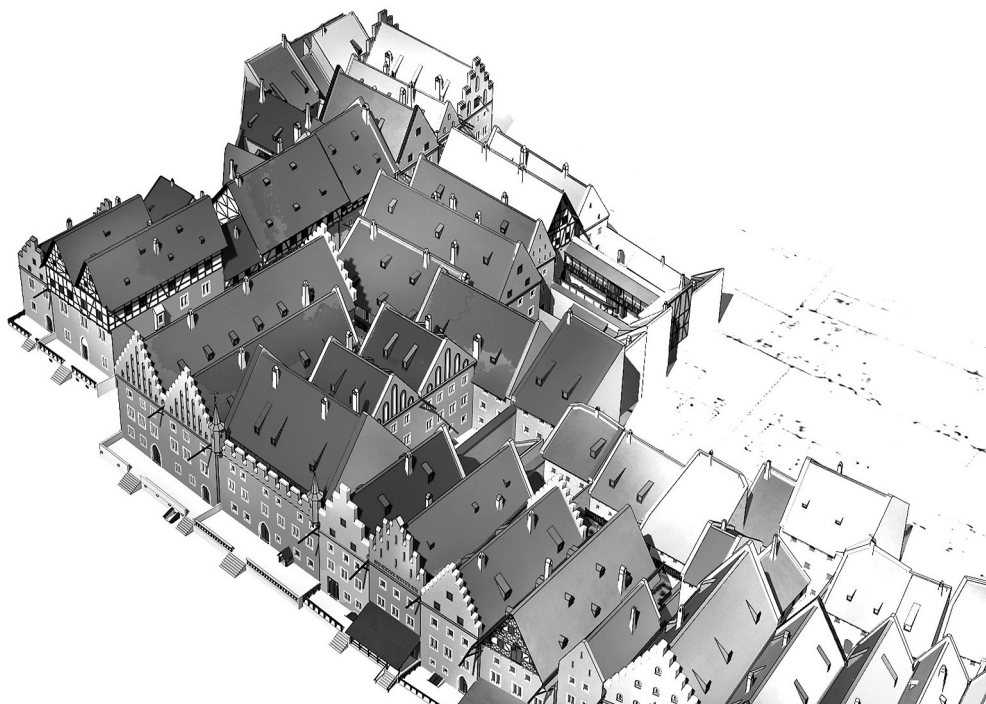
4. Trzecia faza rozwoju murowanej zabudowy mieszkalnej

Rozwój gospodarczy miasta w drugiej połowie XIV w., związany z korzystnymi uwarunkowaniami politycznymi i gospodarczymi, niósł z sobą ożywiony ruch budowlany. Na opisywany okres przypada trzecia faza rozwoju krakowskiej zabudowy mieszkalnej. Następuje ogólna przemiana przyrynkowych domów mieszczącańskich, polegająca na rozwinięciu pierwotnego układu funkcjonalno-przestrzennego poprzez dostawianie traktów tylnych do wcześniejszych chronologicznie przyulicznych kubatur i transformacji całości w nowy układ. Było to zjawisko o szerokim zasięgu. Stwierdzić można, iż co najmniej 75% domów, tworzących bloki staromiejskie, powstało dwuetapowo, otrzymując trakty tylne zgodnie z przedstawioną powyżej zasadą⁴⁷.

Wykształca się nowy układ funkcjonalno-przestrzenny domów, decydujący w wielkiej mierze o formie zagospodarowania bloków staromiejskich (por. il. 9). Następuje znaczne nasylenie parcel zabudową w wyniku wznoszenia nowych części dostawianych do budynków już istniejących, zatem do starszych przyulicznych partii, i powszechnej już budowy murowanych oficyn tylnych. Akcja budowlana o tym charakterze powodowała konieczność przekształcenia

⁴⁶ Dogodny wjazd na podwórzec i dostęp do oficyn w domach narożnych, a co za tym idzie wykluczenie funkcji komunikacji ulicy z podwórcem, powodował często odmienny układ pomieszczeń powstającego traktu tylnego. Rezygnowano z szerokiej izby tylnej i wąskiego przechodu na rzecz dwóch pomieszczeń o niemal równej szerokości, formowanych w czasie III fazy budowy.

⁴⁷ M. Łukacz, *Przemiany przestrzenne...*, *op. cit.*, s. 72-80, rys. 26.

Il. 9. Rekonstrukcja zabudowy północnej partii wschodniej pierzei Rynku Głównego w 2 połowie XV w. Zbiory Muzeum Historycznego Miasta Krakowa. Oprac. M. Kowalski, konsultacja naukowa autora
 Ill. 9. Development of the northern part of the eastern frontage of the Main Square in the 2nd half of the 15th century, reconstruction. Edited by M. Kowalski, scientific consultations by the author

wcześniejszych chronologicznie partii zabudowy i scaleniu ich z dostawioną częścią budynku głównego. Pociągało to za sobą rozwinięcie programu funkcjonalnego domu wobec następującej rozbudowy w głąb działki. Ta faza nadała budynkom głównym ostateczny narys murów zewnętrznych i wykształciła późnośredniowieczne domy z dekoracjami gotyckimi⁴⁸.

Istotnym elementem, mającym wpływ zarówno na zmianę programu funkcjonalnego pierwszej kondygnacji domu mieszczańskiego, jak też warunkującym powstawanie przedproży, był proces szybkiego podnoszenia się poziomu ulic i placów w średniowieczu. Rozwinięcie i przemiana programu funkcjonalnego następuje zatem w dwóch kierunkach – pionowym i poziomym. Pierwotna wielofunkcyjna jednoprzestrzenna sień, wypełniająca pierwszą kondygnację starszego układu, „wtapia się” w znacznym stopniu w teren i zaczyna pełnić funkcję piwnic traktu frontowego. Gotycka sień, czytelna dziś w tak licznych parterach budynków Krakowa, wypełniła drugą kondygnację (lub jej większą część) wcześniejszej chronologicznie zabudowy. Z tą modyfikacją wiąże się ściśle wprowadzana zmiana poziomów użytkowych starszej części rozbudowywanego domu i zamiana stropów przykrywających dawną pierwszą kondygnację na kolebkowe sklepienia. Na ukształtowanie się poziomu tych

⁴⁸ Obszerną literaturę na temat średniowiecznych kamienic krakowskich XV w. przedstawia W. Komorowski w swych publikacjach, ostatnio w pracy *Rozwój Krakowa intra muros...*, *op. cit.*, s. 166.

sklepień, a co za tym idzie poziomu nowego parteru, zasadniczy wpływ miało średniowieczne „prawo wody”, zakazujące odprowadzania wód opadowych na teren sąsiednich działek. Starano się zatem, jeśli umożliwiał to układ terenu, podnieść poziom podwórca w stosunku do poziomu ulicy, tak by wody opadowe wyprowadzić było można krytym rynsztokiem, biegnącym przez przechód w trakcie tylnym i sień w trakcie frontowym i dalej przez próg bramy na ulicę⁴⁹. Nie we wszystkich jednakże przypadkach w trakcie dostawiania pomieszczeń traktu tylnego podnoszono znacznie poziom podwórca, czego dowodzą odsłonięte ostatnio w trakcie badań architektonicznych niewielkie okna w ścianie elewacyjnej tylnej, doświetlające piwnice dostawionego traktu, wymurowane w tej fazie budowy⁵⁰.

W tej fazie przekształceń domów na działkach o szerokości połowy kurii z reguły wprowadzano podział podłużny starszej chronologicznie, przyulicznej partii zabudowy. W domach, gdzie front parceli był węższy, część ta pozostawała jednoprzestrzenna na każdej kondygnacji⁵¹.

Podstawową cechą nowo powstałego traktu tylnego jest jego dwupasmowy układ w parterze. W każdym przyrynkowym budynku, niezależnie od szerokości działki, następuje podział tylnego traktu parteru na obszerną izbę tylną i przechód. Ten ostatni pełnił funkcję wyłącznie komunikacyjną – był wąskim przejściem bądź przejazdem na podwórzec. Nieco odmiennie kształtuje się podział dostawianego traktu w domach narożnych. Podwórzec i oficyna stają się w takim przypadku łatwo dostępne z przecznicy, co umożliwiało wyłączenie funkcji komunikacji z traktu tylnego domu. Trakt ten dzielono zatem na pomieszczenia o równej szerokości. Przykładem takiego rozwiązania jest dyspozycja pomieszczeń parteru domu przy Rynku Głównym 42/ul. św. Jana 1. Konsekwencją dyspozycji wewnątrz parteru jest układ pomieszczeń piwnic. Ich trakt frontowy składa się z jednej lub dwóch komór. Często odstępowano od wznoszenia ściany podłużnej traktu tylnego piwnic, zwłaszcza w przypadku domów o szerokości frontu węższej od połowy kurii. Wtedy to trakt tylny piwnic wypełniała jedna komora. W licznych przypadkach formowano w piwnicach wąski trakt środkowy, mieszczący schody i pełniący wyłącznie funkcję rozejścia komunikacyjnego. Ściany pięter, wywiedzione na murach niższych kondygnacji, powtarzały dyspozycję pomieszczeń parteru. Większość przyrynkowych domów z drugiej połowy XIV i początku XV w. była dwupiętrowa.

Budynki frontowe, z reguły o proporcjach prostokątów krótszymi bokami zwróconych ku ulicom czy Rynkowi, nakryte były zapewne wysokimi dachami szczytowymi. Dachy te uległy całkowitej likwidacji lub przebudowie w kolejnej, czwartej fazie przemian funkcjonalno-przestrzennych kamienic krakowskich w XVI w., między innymi na skutek

⁴⁹ Kwestia spuszczenia wód opadowych na działkę sąsiada jest przedmiotem licznych zatargów i sporów sąsiedzkich rozstrzyganych przez wiertelników. *Księga wiertelnicza krakowska. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, część 1-4 (1568-1606), Fontes cracovienses, 5-8, Kraków 1997-2000.

⁵⁰ Parapety tych okien znajdują się na wysokości około 120 cm powyżej obecnego dna piwnic, co pośrednio dowodzi poziomu podwórca. M.J. Łukacz, M. Łukacz, *Budynek przy ul. Grodzkiej 43 w Krakowie. Badania architektoniczne piwnic*, PBZA – Marek Łukacz 2011, wydruk komputerowy; ciż, *Budynek przy Placu Mariackim 2 w Krakowie – nadzór badawczy architektoniczny*, PBZA – Marek Łukacz 2011.

⁵¹ Na przykład w staromiejskim bloku nr 16, wytyczonym odcinkami ulic: Szpitalnej, św. Tomasz, św. Krzyża, Mikołajskiej, rozwiązanie takie występuje w 10 domach. M. Łukacz z zespołem, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie bloku nr 16 w Krakowie*, PKZ, Kraków 1990, mps.

wprowadzenia w życie „ogniowego” wilkierza Rady Miejskiej z 1543 roku. Nakazywał on bowiem wyprowadzanie ścian granicznych powyżej kalenicy dachu, co w konsekwencji spowodowało powszechną przebudowę dachów szczytowych na pogrążone⁵². Obecnie zachowały się jedynie dwa relikty gotyckich elewacyjnych ścian szczytowych, odsłoniętych w trakcie badań architektonicznych elewacji: w domu przy ul. Szpitalnej 8 i domu przy Placu Mariackim 2⁵³. Liczne dane archiwalne opisują jednak gotyckie szczyty zamknięte górami ścian elewacyjnych, wymieniając między innymi istniejące w nich okienka oświetlające strych oraz okna zwane „kastarnymi”, czyli dźwigowe, zaopatrzone w wysięgnik, z blokiem pozwalającym wciągać na strych towary⁵⁴. W przyrynkowych domach w trzeciej fazie budowy powszechnie istniały murowane, zazwyczaj podpiwniczone, piętrowe oficyny tylne, powiązane z budynkami frontowymi gankami komunikacyjnymi zamieszonymi na murach granicznych.

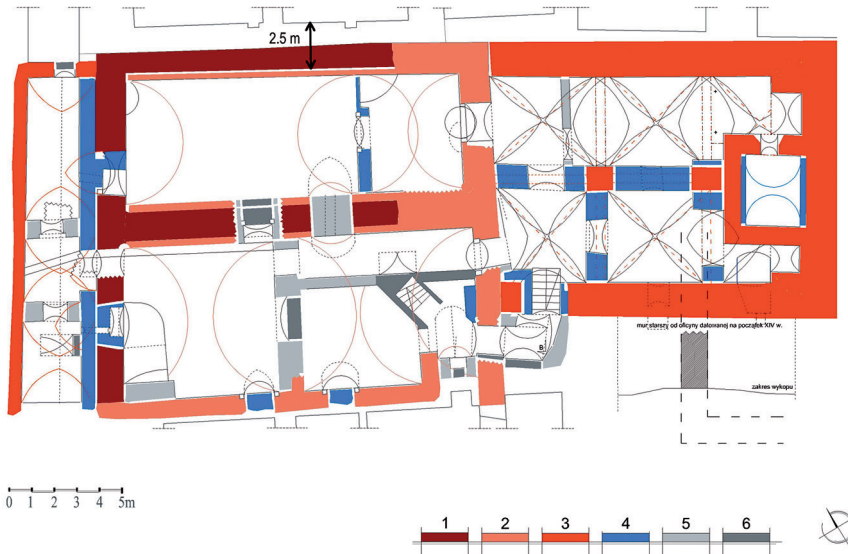
W trzeciej fazie budowy część domów przyrynkowych otrzymuje także przedproża. Przedproża były wąskimi piwniczkami wymurowanymi przy ścianie elewacyjnej, wyniesionymi nad poziom terenu, na których znajdowały się tarasy dostępne schodami z poziomu Rynku⁵⁵. Przedproża nie tworzyły ciągu komunikacyjnego przy elewacjach, wznoszone były dla każdego domu odrębnie, posiadały odmienne szerokości, a ich tarasy posiadały często różne poziomy. Przedproża pełniły liczne funkcje, m.in. służyły do wyrównania poziomu przed elewacjami przy opadającym terenie (do dziś zjawisko to czytelne jest we wschodniej części Małego Rynku). Przedproża umożliwiały także powiększenie powierzchni użytkowej, jak również stanowiły osłonę wejścia do sieni budynku, jednocześnie przyczyniały się do izolacji pomieszczeń parteru od ruchu ulicznego. Stanowiły także rodzaj „rampy”, służącej do wyładowywania towarów z wozów. Zapewne część z tych towarów, o mniejszych wymiarach, transportowano bezpośrednio do piwnic otworami

⁵² Zmiany geometrii dachów, wynikłe z zaleceń wilkierza z 1543 roku, przedstawiono w publikacji M. Łukacz, *Przemiany...*, *op. cit.*, s. 48-52. W. Komorowski i K. Follprecht przytaczają tłumaczenie z łaciny uchwały Rady Miasta z tego roku, wykonane przez F. Piekosińskiego, *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507-1795)*, „Acta historica res Poloniae illustrantia”, t. 1, z. 1, nr 112, Kraków 1885, s. 183. „De tectis aedium novarum”: „Kto zechce odtąd budować dom murowany, tedy ustanawia się, że w takich budynkach dachy zgodnie z nowym sposobem budowania zrobione być mają, mianowicie po wzniesieniu z obu stron ścian, ma być dach pogrążony i zamknięty, ażeby tym sposobem mógł i swoje i swoje i sąsiadom budynki od groźby pożarów bezpiecznym uczynić”. Ciz, *Rozwój...*, *op. cit.*, s. 207, przyp. 76.

⁵³ M. Łukacz, S. Rusińska, U. Borkowska-Bober, *Ekspertyza konserwatorska domu przy ul. Szpitalnej 8 w Krakowie*, MBP, 1978, mps; M.M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Dom przy Placu Mariackim 2 w Krakowie. Uzupełniająca badania architektoniczne*, PBZA – Marek Łukacz 2010, wydruk komputerowy.

⁵⁴ Na przykład w rewizji wiertelniczej z 1608 roku, rkp. Consulum sygn.457, s. 45-47. Napisano tam: „w szczycie od Wiślniej ulice okno jedno kafarowe, dwoje niekafarowych”. M.M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne wybranej partii budynku Kamienicy Czczołki przy ul. Wiślniej 2 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz. W świetle tych danych oraz powszechnie przedstawianych w średniowiecznej ikonografii Krakowa dachów szczytowych, słuszne wydaje się sadzić, iż przedstawiana w literaturze przedmiotu przez A. Swarczewskiego forma dachów kalenicowych, nakrywających w średniowieczu przyrynkowe domy, nosi cechy hipotetycznej koncepcji autorskiej.

⁵⁵ Pierwszy poruszył tę problematykę Władysław Grabski w publikacji, *Średniowieczne przedproża domów krakowskich*, „Rocznik Krakowski”, t. II, 1960, a kontynuował ją Józef Jamróz w publikacji, *Średniowieczna...*, *op. cit.*

Il. 10. Kraków, Rynek Główny 7, rzut piwnic, rozwarstwienie chronologiczne. Walorem czarnym oznaczono rozpoznany i hipotetyczny przebieg murów wieżowej oficyny środkowej zatartej w czasie budowy oficyny bocznej w 2 połowie XIV w.: 1 – koniec XIII/pocz. XIV w., 2 – 1 połowa XIV w., 3 – połowa XIV w., 4 – koniec XVII/XVIII w., 5 – połowa XIX w., 6 – 1 połowa XX w. Oprac. autor

Ill. 10. Krakow, Rynek Główny 7, the projection of the cellars, chronological dissection. The black colour marks the identified and the hypothetical course of the walls of the tower annex blurred in the course of the construction of the side annex in the 2nd half of the 14th:

1 – end of the 13th century/14th century, 2 – 1st half of the 14th century, 3 – mid-14th century,
4 – end of the 17th century/18th century, 5 – mid-19th century, 6 – 1st half of the 20th century.

Edited by the author

w tarasach przedproży. We wszystkich bowiem sklepieniach⁵⁶ piwniczek przedprożowych znajdują się otwory o średnich wymiarach jednego lub półtora łokcia. Otwory te służyły do transportowania do piwnic towarów o mniejszych wymiarach, w tym także drewna opałowego⁵⁷. Towary o większych wymiarach i beczki transportowano z tarasów przedproży do piwnic poprzez wejścia prowadzące z tarasów do frontowych komór piwnicznych, zachowanych dziś np. w domach przy Rynku Głównym 7 (il. 10) czy 20. Oryginalnie rozwiązano przedproże domu narożnego przy ul. Szewskiej 11/ul. Jagiellońskiej 6. W tym przypadku przedproże wybudowano w przecznicy, czyli w ul. Jagiellońskiej, jako długą, wąską rampę z rozbudowanym zejściem piwnicznym⁵⁸.

⁵⁶ Nad piwniczkami przedproży rozpięte były z reguły sklepienia kolebkowe, jedynie w domu przy Rynku Głównym 7 jest to sklepienie ostrołukowe, a w domu przy Rynku Głównym 46 przedproże przykryto połową kolebki. M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic Kamienicy Montelupich*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.

⁵⁷ J. Jamróz, *Średniowieczna kamienica...*, *op. cit.*, s. 77.

⁵⁸ U. Borkowska-Bober, B. Książek, M. Łukacz, *Ekspertyza konserwatorska budynku przy ul. Szewskiej 11/Jagiellońskiej 6 w Krakowie*, MBP, 1982, mps.

Taras przedproży osłonięte były drewnianymi daszkami, opartymi o ścianę elewacyjną, zwanymi w źródłach *tecta cellariorum* – nie jest bliżej znana ich forma, albowiem usunięto je w połowie XVI w. nakazami wilkierzy Rady Miejskiej z 1536 oraz 1544 roku⁵⁹. W przypadku pożaru domu ogień łatwo mógł się przenieść na sąsiednie budynki poprzez stykające się z sobą drewniane daszki, osłaniające tarasy przedproży. W końcu XVI i połowie XVII w. brak już jakichkolwiek wzmianek o *tecta cellariorum* w szczegółowych re wizjach wiertelniczych domów krakowskich.

Piwniczki przedproży krakowskich były znacznie zagłębione w terenie, co powodował proces szybkiego podnoszenia się poziomu ulic i placów w okresie średniowiecza. Poziom ulicy podnosił się na skutek układania nań kolejnych warstw bruków, szutrowań czy dyłowań, wykonywanych z pniaków czy drewnianych kłód, wreszcie powszechnego wyrzucania na ulicę śmieci i odpadków, a także nawozu zwierząt gospodarskich, hodowanych w zabudowie peryferyjnych bloków staromiejskich. Oprócz jednoznacznych w tej mierze wyników badań archeologicznych, świadczą o tym liczne wilkierze, czyli uchwały Rady Miejskiej, usiłujące regulować tę kwestię, np. „o usuwaniu śmieci z Rynku”⁶⁰. Różnica pomiędzy średniowiecznym poziomem użytkowym a obecną nawierzchnią ulicy czy placu waha się od około 4,5 do 2,5 m, w zależności od pierwotnego, czyli istniejącego w czasie lokacji miasta, układu terenu. Proces podnoszenia się terenu Rynku Głównego ustabilizował się w pierwszej połowie XVI w. w trakcie jego niwelacji, związanej z przebudową Sukiennic w duchu renesansu, kiedy to tarasy przedproży wtopione zostały w teren. O poziomie wyniesienia tarasów przedproży nad teren Rynku Głównego świadczą także otwory okien przedproży, ujęte kamieniarką, a znajdujące się w partii stopy kolebki sklepienia, np. w domach przy Rynku Głównym 17 czy 35.

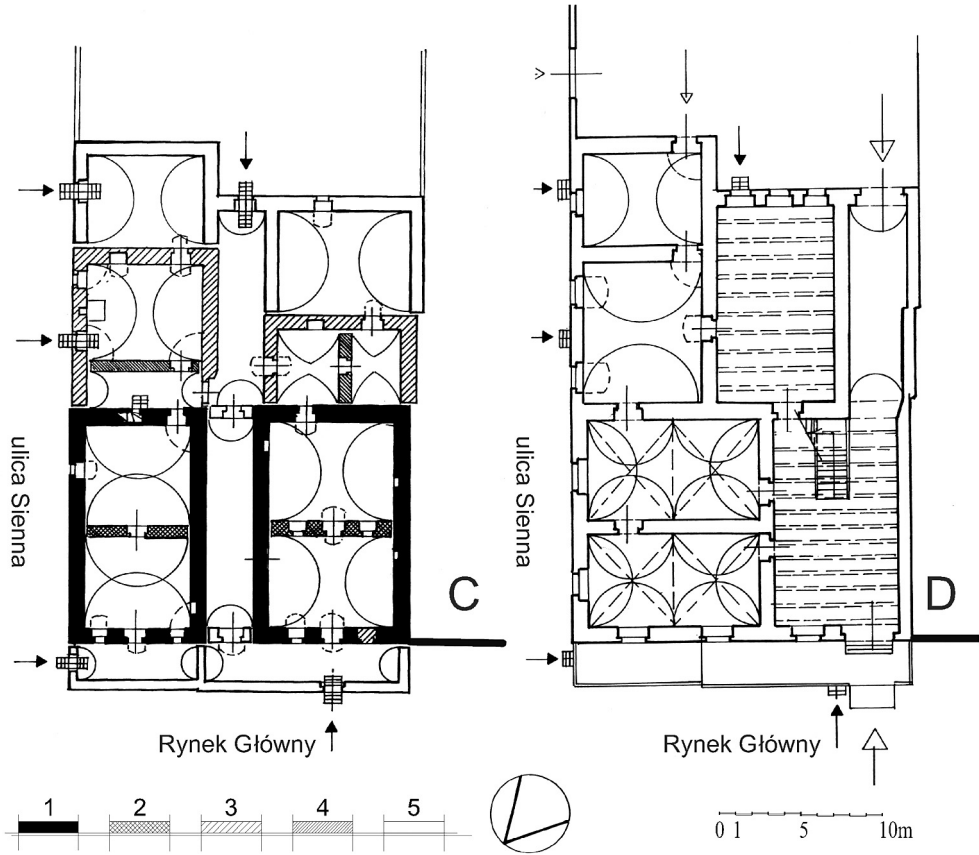
Przedproże najczęściej dostępne było wyłącznie z piwnic budynku. Dawne wejście z Rynku do budynku, po dobudowie przedproża, staje się wejściem z piwnic do przedproża. Tego typu rozwiązanie występuje w środkowych partiach pierzei bloków rynkowych. Istnieją jednakże przedproża dostępne z Rynku zejściem umieszczonym zazwyczaj na osi dawnego wejścia z Rynku do przyziemia pierwotnego budynku – zejścia te zachowane są w domach przy Rynku Głównym 6 (dom północny) (il. 11), 35 (mury polickowe schodów zejścia posiadały krótkie ceglane sklepienia⁶¹) oraz 43. W domach narożnych możliwe było uformowanie dogodnego wejścia do przedproża od strony ulicy. Przedproża powszechnie były nakryte sklepieniami kolebkowymi⁶², a usytuowanie wyjścia z przedproża w ścianie czołowej sklepienia kolebkowego pozwalało na uniknięcie formowania w sklepieniu lunety wyznaczającej wyjście na Rynek. Tego typu roz-

⁵⁹ W. Grabski, *Średniowieczne...*, *op. cit.*, s. 18.

⁶⁰ S. Estreicher, *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, Kraków 1936. K. Follprecht, K. Jelonek-Litewka, *Źródła do dziejów zabudowy związanej z handlem we wschodniej części Rynku Głównego w Krakowie (XIV-XIX w.)*. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie, red. C. Buśko, t. 1, *Rynek Główny w Krakowie*, Pracownia Archeologiczno-Architektoniczna „Niegoda”, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków 2007. Poziom Rynku Głównego ustabilizował się dopiero w połowie XVI w. w trakcie renesansowej przebudowy Sukiennic.

⁶¹ S. Cechosz, Ł. Holcer, *Średniowieczne...*, *op. cit.*

⁶² Z wszystkich rozpoznanych przedproży jedynie przedproże w domu przy Rynku Głównym 7 nakryte jest sklepieniem ostrołukowym, zaś przedproże w domu przy Rynku Głównym 39 nakryte połową kolebki o grzbiecie opartym o ścianę elewacyjną.

Il. 11. Kraków, Rynek Główny 6, przemiany przestrzenne zabudowy w okresie gotyku:

C – rzut pierwszej kondygnacji: 1 – koniec XIII w., 2 – początek XIV w.,
3 – połowa XIV w., 4 – 2 połowa XIV w.; D – rzut parteru w 2 połowie XIV w.

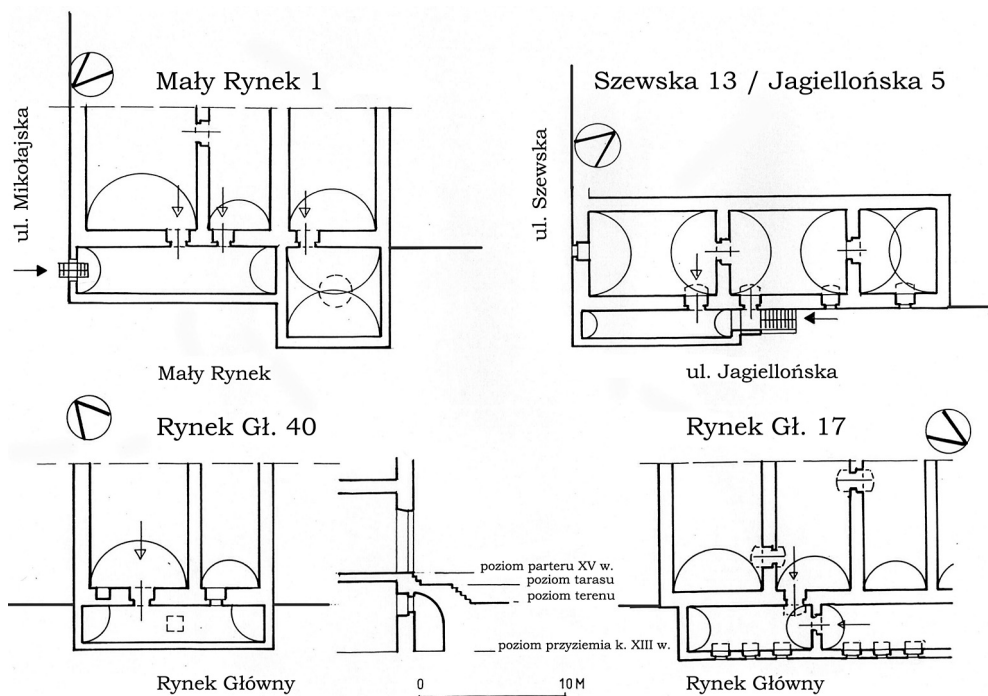
Oprac. autor

Ill. 11. Krakow, Rynek Główny 6, spatial transformations of the development in the Gothic period:

C – projection of the first floor: 1 – end of the 13th century, 2 – beginning of the 14th century,
3 – mid-14th century, 4 – mid-14th century; D – projection of the ground floor – 2nd half
of the 14th century. Edited by the author

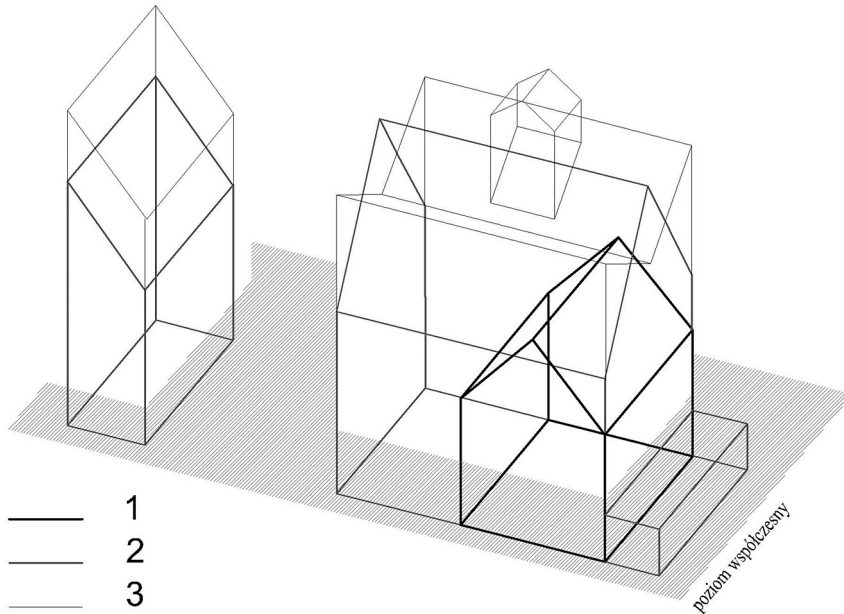
wiązania występują w północnym domu Szarej Kamienicy przy Rynku Głównym 6, gdzie przedproże dostępne było z ul. Siennej, czy w domu przy Rynku Głównym 20, o przedprożu dostępnym z ul. Brackiej, jak też w domu przy Małym Rynku 1, dostępnym z ul. Mikołajskiej. Proces dostawiania przedproży do domów przyrynkowych trwał jeszcze w połowie XV w. (il. 12)⁶³.

⁶³ Ostatnia potwierdzona źródłowo dobudowa przedproża do domu przy ul. Brackiej 13 miała miejsce w drugiej połowie XVI w. Według D. Chlebińska, K. Wajda, *Ekspertyza konserwatorska domu przy ul. Brackiej 15 w Krakowie*, MBP, 1978, mps.

- II. 12. Wybrane typy krakowskich przedproży: A – widoczna znaczna różnica w szerokości tarasów przedproży sąsiadujących ze sobą dwóch gotyckich budynków scalonych w zabudowę oznaczoną dziś Mały Rynek 1 oraz wejście do północnego przedproża od strony ul. Mikołajskiej, B – wąskie przedproże w przecznicy w domu Szewska 13/Jagiellońska 5, C – przedproże nakryte połową sklepienia kolebkowego w domu przy Ryнку Głównym 40, D – przedproże kamienicy Hetmańskiej przy Ryнку Głównym 17 z rzędem oświetlających je okienek. Oprac. autor
- III. 12. Selected types of Krakow perrons: A – visible significant difference in the width of the perron terraces of two adjacent Gothic buildings incorporated in the development today designated as Mały Rynek 1 and the entrance to the northern perron from Mikołajska Street, B – narrow perron in the block of the house Szewska 13/Jagiellońska 5, C – perron covered with a half of a barrel vault in the house at Rynek Główny 40, D – perron of *Kamienica Hetmańska* at Rynek Główny 17 with a row of windows illuminating it. Edited by the author

Posesje przyrynkowe były z reguły własnością patrycjatu miejskiego, co powodowało, iż pewna część jego siedzib miała charakter rezydencjonalny – okazałych kamienic czy pałaców (Rynek Główny 6, 7, 17, 20, 27, 35, 47), mieszczących się najczęściej na działkach narożnych. Powstawały one w drugiej połowie XIV w. często na drodze scalenia dwóch sąsiadujących, pierwszych chronologicznie domów, ich modernizacji i rozbudowie. Zjawisko to jest czytelne np. w przypadku Szarej Kamienicy u wylotu ul. Siennej na Rynek, kamienicy Montelupich przy Ryнку Głównym 7 oraz w Pałacu Pod Baranami przy Ryнку Głównym 27. Pałace przyrynkowe z pierwszej połowy XV w. były w zasadzie dwupiętrowe, usytuowane na działkach narożnych, i posiadały skrzydło wzdłuż ulicy

Il. 13. Schemat kształtowania się brył zabudowy na krakowskiej działce półkuryjnej w pierwszych fazach budowy: 1 – polokacyjna zabudowa z końca XIII/1 połowy XIV w., 2 – rozbudowa pierwotnego domu w 2 połowie XIV/1 połowie XV w., 3 – zmiana geometrii dachu na pogrążony z latarnią po 1544 r. Oznaczono współczesny poziom terenu

Ill. 13. Scheme of formation of development bodies on Krakow semi-curia plot in the first phases of construction: 1 – post-Charter development – the end of the 13th century/1st half of the 14th century, 2 – extension of the primary house – 2nd half of the 14th century/ 1st half of the 15th century, 3 – change in the roof geometry into a recessed roof with a lantern, after 1544. The contemporary area level was determined

wybiegającej z Rynku⁶⁴. Pierwsze piętra tych budowli wypełniały reprezentacyjne pomieszczenia zwane sieniami górnymi bądź palatiami. Dwa z pałaców przyrynkowych noszą cechy budowli municypalnej lub własności królewskiej, zdecydowanie odbiegające układem funkcjonalno-przestrzennym od siedzib mieszczańskich. Pierwszy z nich to reprezentacyjny gmach we wschodniej pierzei Rynku Głównego, znajdujący się na działkach oznaczonych dziś numerami 7 i 8, z wnętrzami piwnic i parteru nieposiadającymi ścian traktowych, z oficyną boczną o formie dwunawowej hali z ośmioprześlowym, ostrołukowym sklepieniem krzyżowym⁶⁵. Drugi,

⁶⁴ Problematykę średniowiecznych przyrynkowych pałaców miejskich Krakowa obszernie przedstawił W. Komorowski w publikacji, *Kamienice i pałace Rynku Krakowskiego w średniowieczu*, [w:] *Średniowieczny Śląsk...*, op. cit.

⁶⁵ Wyniki badań architektonicznych piwnic tego budynku, przeprowadzone w 2009 roku, w pełni popierają tezy W. Komorowskiego przedstawione w publikacji, *Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany Dwór Artusa w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, t. 64, 1998, s. 7-34. Uzupełniając stan wiedzy o pierwszych polokacyjnych fazach formowania się tej wyjątkowej budowli, zob. M.M. Łukacz, M.J. Łukacz, *Badania architektoniczne piwnic domu przy Rynku Głównym 7 w Krakowie*, PBZA – Marek Łukacz 2010, wydruk komputerowy.

równie okazały budynek, mieszczący się u wylotu ul. Grodzkiej na Rynek, zwany kamienicą Hetmańską, przebudowany u schyłku panowania Kazimierza Wielkiego, o heraldycznym programie rzeźbiarskim zworników sklepień parteru oraz bogatej, niezachowanej dekoracji rzeźbiarskiej elewacji frontowej, wskazuje na związki z władzą królewską⁶⁶.

Dalsze przemiany gotyckich kamienic krakowskich zostały szeroko przedstawione w literaturze przedmiotu. Słuszne jednakże wydaje się sądzić, iż wyniki badań architektonicznych, przeprowadzonych w tych domach, i analiza zawartych w nich danych pozwalają na przedstawienie kształtu przestrzennego średniowiecznych domów mieszczan krakowskich (il. 13)⁶⁷.

Literatura

- [1] Banach J., *Ikonografia Rynku Głównego w Krakowie*, Kraków 1998.
- [2] Borowiejska-Birkenmajerowa M., *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975.
- [3] Buśko C., *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.
- [4] Büttner H., Meissner G., *Bürgerhäuser in Europa*, Leipzig 1980.
- [5] Cechosz S., Holcer Ł., *O początkach palacu Pod Krzysztofory w świetle najnowszych badań architektonicznych*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, z. 24, Kraków 2006.
- [6] Cechosz S., Holcer Ł., *Średniowieczne przedproże przed pałacem pod Krzysztofory – najnowsze odkrycia*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” nr 25.
- [7] Chorowska M., *Średniowieczna kamienica mieszczańska we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
- [8] Chorowska M., Lasota C., *O średniowiecznej kamienicy wrocławskiej na tle socjotopologii miasta*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1, *Dom*, Wrocław 1994.
- [9] Chorowska M., Lasota C., Rozpędowski J., *Blok zachodni Rynku wrocławskiego w okresie średniowiecza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXXIX, z. 4, 1994.
- [10] Grabski W., *Średniowieczne przedproża domów krakowskich*, „Rocznik Krakowski”, t. II, 1960.
- [11] Grabski W., *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XII, Warszawa 1961.
- [12] Grabski W., *Średniowieczna kamienica krakowska. Zależność między typem działki a rozplanowaniem*, TKUiA, t. 4, 1970.
- [13] Grabski W., *Wybrane zagadnienia z urbanistyki średniowiecznego Krakowa*, „Biuletyn Krakowski”, t. III, 80-110.

⁶⁶ W. Komorowski, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa*, op. cit., s. 169.

⁶⁷ Część też zawartych w niniejszym artykule przedstawiono podczas Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej, Kraków 2000. M. Łukacz, *Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i renesansu*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji. Materiały konferencyjne*, Kraków 2000.

- [14] Grabski W., *Ze studiów nad zabudową mieszczańską średniowiecznego Krakowa*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. II, 87-205.
- [15] Jamróz J., *Mieszczańska kamienica Krakowska*, Kraków 1983.
- [16] Janczykowski J., *Ekspertyza konserwatorska Kamienicy Montelupich przy Rynku Głównym 7 w Krakowie*, MBP, Kraków 1978, mps.
- [17] Komorowski W., *Najstarsze kamienice krakowskie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XLII, z. 21, 1997.
- [18] Komorowski W., *Pierwsze przemiany przestrzenne domów mieszczańskich lokacyjnego Krakowa*, Sprawozdanie Komisji Urbanistyki i Architektury PAN, Kraków, czerwiec 1996.
- [19] Komorowski W., *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu*, [w:] *Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. 2. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2000, 311-329.
- [20] Komorowski W., *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w Średniowieczu*, „Rocznik Krakowski”, t. LXIII, Kraków 2002, 7-34.
- [21] Komorowski W., *Rozwój Krakowa intra muros w średniowieczu*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, praca zbiorowa pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 2007, 155-188.
- [22] Komorowski W., *Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400*, wspólnie z B. Krasnowolskim, [w:] *Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, XI 1995, Poznań. Sztuka około 1400*, Warszawa 1996, 105-126.
- [23] Komorowski W., *Krakowski ratusz w średniowieczu i domniemany Dwór Artusa w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, t. 64, 1998.
- [24] Kozaczewski T., *Murowane domy z XIII wieku we Wrocławiu*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 1, *Dom*, Wrocław 1994.
- [25] Liniecki A., *Dom Wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, nr 4.
- [26] Luck H., *Zwierciadło saskie i prawo magdeburskie fundamentem dla Europy*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa”, nr 26, Kraków 2008.
- [27] Łukacz M., *Metrologia i pierwsza faza zabudowy staromiejskich domów lokacyjnego Krakowa – Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, t. 3, materiały z konferencji, Kraków 1999.
- [28] Łukacz M., *Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i renesansu – Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000*, materiały z konferencji, Kraków 2001.
- [29] Łukacz M., *Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy mieszczańskiej w świetle jej związków z kamienicą Europy północnej*, [w:] *Kamienica w krajach Europy północnej*, Gdańsk 2005.
- [30] Łukacz M., *Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 11, 2003, s. 11-20.
- [31] Łukacz M., *Wybrane zagadnienia z przekształceń gotyckich domów krakowskich*, [w:] *Architektura Krakowa dzieje badania odnowa*, red. A. Kadłuczka, „Czasopismo Techniczne”, Z. 9-A/2003, Kraków 2003.

- [32] Łukacz M., Komorowski W., *Ekspertyza konserwatorska domu przy Rynku Głównym 47 w Krakowie*, Miejskie Biuro Projektów, Kraków 1985, mps.
- [33] Łukacz M., *Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 22 w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [34] Łukacz M., *Badania architektoniczne piwnic Szarej Kamienicy w Krakowie przy Rynku Głównym 6*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998–2010, mps.
- [35] Łukacz M., *Badania architektoniczne piwnic domu Rynek Główny 23 w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [36] Łukacz M., *Badania architektoniczne piwnic domu nr 47 przy Rynku Głównym w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [37] Łukacz M., *Badania architektoniczne domu nr 46 przy Rynku Głównym w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [38] Łukacz M., *Badania architektoniczne domu przy Rynku Głównym 38/40 w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [39] Łukacz M., *Przemiany przestrzenne krakowskiej działki lokacyjnej do połowy XVII w.*, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Kadłuczki, Politechnika Krakowska, Kraków 1992, mps.
- [40] Łukacz M., *Badania urbanistyczno-architektoniczne średniowiecznej zabudowy Kamieńca Podolskiego*, [w:] Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska Kraków 2000, t. 6, 1999.
- [41] Łukacz M., *Badania architektoniczne domów nr 6, 8 przy ul. Jania w Rydze*, Pracownia Konserwacji Zabytków, Lublin 1988, mps. w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie.
- [42] Łukacz M., *Przemiany układu funkcjonalno-przestrzennego krakowskich domów mieszczańskich w okresie gotyku i renesansu*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe fundamentem rozwoju cywilizacji. Materiały konferencyjne*, Kraków 2000.
- [43] Łukacz M., Łukacz M.J., *Badania architektoniczne piwnic domu przy Rynku Głównym 7 w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [44] Łukacz M., Łukacz M.J., *Badania architektoniczne wybranej partii budynku Kamienicy Czeczotki przy ul. Wiślniej 2 w Krakowie*, Pracownia Badań Zabytków Architektury – Marek Łukacz, 1998-2010, mps.
- [45] Piekalski J., *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej. Geneza – funkcja – forma*, Wrocław 2004.
- [46] Rajman J., *Kraków zespół osadniczy proces lokacji mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004.
- [47] Szujski J., *Monumenta Medii Aevii Historica*, t. 4, Kraków 1878.
- [48] Skawiński S., Mamica M., *Kamienica przy Rynku Gł.42/ul. Św. Jana 1. Opracowanie konserwatorskie. Badania architektoniczne obiektu*, Pracownia Konserwacji Zabytków ARKONA, Kraków 2004, mps.
- [49] Sławiński S., Hiżycka J., *Kamienica przy Rynku Głównym 36/Sławkowskiej 1 w Krakowie. Uzupełniające badania w piwnicach*, Pracownia Konserwacji Zabytków ARKONA, Kraków 1999, mps.
- [50] Swaryczewski A., *Historyczne przekształcenia przestrzenne jednego z przyrynkowych bloków Krakowa*, TKUiA, t. 10, 1976.

- [51] Swaryczewski A., *Gotycki blok nr 9 w Krakowie*, TKUiA, t. XXII, 1988, 19-24.
- [52] Widawski J., *Średniowieczny dom miejski w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXX, z. 2, 1985.
- [53] Wyrozumski J., *Kraków u schyłku wieków średnich*, [w:] *Dzieje Krakowa*, t. I, Kraków 1992.